

ပဝေမမြေးတို့ပြောလေ

စံကျမ်းတော်ကြီးမြောက်မြားစွာ မြို့တော်ကြီး

မြို့တော်ကြီးမြောက်မြားစွာ မြို့တော်ကြီး

“ปอมนและไทยโบราณ”
อักษรจารึกในเสาศีลา ณ เมืองสุโขทัย
และอภินิหารการประจักษ์

สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ
สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี
จัดพิมพ์เผยแพร่ พุทธศักราช ๒๕๓๔

ขอมและไทยโบราณ อักษรจารึกในเสาศิลา ณ เมืองสุโขทัย

และ

อภินิหารการประจักษ์

พระนิพนธ์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์

คณะอนุกรรมการมรดกของชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี

พิมพ์เผยแพร่ พุทธศักราช ๒๕๓๔

ขอมและไทยโบราณ อักษรจารึกในเสาศิลา ณ เมืองสุโขทัย และ อภินิหารการประจักษ์
พระนิพนธ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์

คณะกรรมการมรดกของชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี
พิมพ์เผยแพร่ พุทธศักราช ๒๕๓๔
จำนวน ๓,๐๐๐ เล่ม
เลขมาตรฐานสากลประจำหนังสือ ISBN 974 - 7770 - 74 - 1

๔๙๕.๙๑๑๗ ศิลาจารึก

ศ ๕๓๗ ข ขอมและไทยโบราณ อักษรจารึกในเสาศิลา ณ เมืองสุโขทัย และอภินิหารการประจักษ์พระนิพนธ์
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการมรดก
ของชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๓๔.
๓๑ หน้า. ภาพประกอบ.

๑. ศิลาจารึกไทย. ๒. ภาษาไทย...ตัวอักษร. ๓. ปวเรศวริยาลงกรณ์, สมเด็จพระ
มหาสมณเจ้า กรมพระยา. ๔. ชื่อเรื่อง.

คำสั่งคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ

ที่ ๓๓/๒๕๓๔

เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการมรดกของชาติ

เพื่อเป็นการเสริมสร้างให้เยาวชนมีความรู้ ความเข้าใจ เกิดความภาคภูมิใจและตระหนักในคุณค่าของสมบัติของชาติ อาศัยอำนาจตามคำสั่งสำนักนายกรัฐมนตรี ที่ ๑๕๓/๒๕๓๔ ลงวันที่ ๔ เมษายน พ.ศ. ๒๕๓๔ เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ จึงแต่งตั้งคณะกรรมการมรดกของชาติขึ้น โดยให้มีหน้าที่พิจารณาดำเนินการเผยแพร่มรดกของชาติ ประกอบด้วย

๑. หม่อมเจ้าสุภัทสวัสดิ์ ดิศกุล	เป็นประธานคณะกรรมการ
๒. นายประเสริฐ ณ นคร	เป็นรองประธานคณะกรรมการ
๓. พลโท ดำเนียร เลขะกุล	เป็นอนุกรรมการ
๔. อธิบดีกรมศิลปากร หรือผู้แทน	เป็นอนุกรรมการ
๕. อธิบดีกรมวิชาการ หรือผู้แทน	เป็นอนุกรรมการ
๖. นายตรี อมาตยกุล	เป็นอนุกรรมการ
๗. นายจุลทัศน์ พยาฆรานนท์	เป็นอนุกรรมการ
๘. นายประพัฒน์ ตรีณรงค์	เป็นอนุกรรมการ
๙. นายพิสิฐ เจริญวงศ์	เป็นอนุกรรมการ
๑๐. นายเย็นใจ เลหาวนิช	เป็นอนุกรรมการ
๑๑. ผู้อำนวยการกองหอสมุดแห่งชาติ หรือผู้แทน	เป็นอนุกรรมการ
๑๒. ผู้อำนวยการกองหอจดหมายเหตุแห่งชาติ หรือผู้แทน	เป็นอนุกรรมการ
๑๓. นายวิบูลย์ ลี้สุวรรณ	เป็นอนุกรรมการ
๑๔. นางรัชกร เหมะจันทร์	เป็นอนุกรรมการ
๑๕. นางปัทมา ปานประชา	เป็นอนุกรรมการและเลขานุการ
๑๖. นางสาวสิริกาญจน์ คหัญฐา	เป็นอนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๑๗. นางสาวสุธรรมมา แสงมั่ง	เป็นอนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
- ทั้งนี้ ตั้งแต่วันที่ ๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๓๔ เป็นต้นไป

สั่ง ณ วันที่ ๑๖ เมษายน พ.ศ. ๒๕๓๔

(นายมีชัย ฤชุพันธุ์)

รองนายกรัฐมนตรี

ประธานคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ

คำนำ

คณะกรรมการมรดกของชาติ ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรีตระหนักในคุณค่าและความสำคัญของเรื่องราวในอดีตที่สะท้อนให้เห็นหลักฐานการศึกษาวิชาการด้านสุโขทัยศึกษาและจารึก ซึ่งเป็นมรดกทางภูมิปัญญาของชาติไทย แสดงให้เห็นถึงความเจริญด้านความรู้ทางหนังสือของคนไทยในอดีต เรื่องราวดังกล่าวนี้ แม้พระมหากษัตริย์ไทยในอดีตก็ทรงสนพระราชหฤทัยมาโดยตลอด กล่าวโดยเฉพาะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ นั้น พระองค์ทรงได้รับความยกย่องว่าทรงเป็นพระบิดาแห่งการศึกษาของชาติไทย ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ไทยพระองค์แรกที่ทรงเห็นการณ์ไกล รวบรวมจารึกไว้เพื่อให้อนุชนในชาติได้มีโอกาสศึกษาหาความรู้ในแขนงวิชาการหลายด้านสืบมาจนถึงปัจจุบัน หลักฐานเหล่านี้ปรากฏในบทพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เรื่อง ขอม และไทยโบราณ อักษรจารึกในเสาศิลา ณ เมืองสุโขทัย กับเรื่อง อภินิหารการประจักษ์

เรื่องอักษรจารึกในเสาศิลา เคยตีพิมพ์เผยแพร่ในหนังสือวชิรญาณ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๗ มีข้อความโดยย่อว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นยังทรงผนวชได้เสด็จไปประพาสเมืองสุโขทัย ได้ทรงรับพระแท่นมณีศิลาบาตรและเสาศิลา ๒ แท่ง ซึ่งตั้งอยู่ใกล้เคียงกันลงมายังกรุงเทพฯ คือหลักภาษาเขมร (ต่อมาเรียกว่า จารึกหลักที่ ๔) และหลักภาษาไทย (ต่อมาเรียกว่า จารึกหลักที่ ๑ ของพ่อขุนรามคำแหงมหาราช)

หลักภาษาเขมร มีข้อความแสดงพระราชประวัติของพระยาสิทธิไทย เทียบศักราชตรงกับ พ.ศ. ๑๙๐๔ ส่วนหลักภาษาไทยมีข้อความแสดงพระราชประวัติของพ่อขุนรามคำแหงมหาราช เทียบศักราชตรงกับ พ.ศ. ๑๘๓๕ โดยเฉพาะพ่อขุนรามคำแหงมหาราชทรงคิดรูปอักษรไทยขึ้น ในตอนท้ายสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ยังได้ทรงบรรยายวิธีเทียบจุลศักราช และมหาศักราชเป็นพุทธศักราชไว้ด้วย

ส่วนเรื่องอภินิหารการประจักษ์ เคยตีพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงบรรยายพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตั้งแต่เมื่อเสด็จออกทรงผนวช จนเสด็จสวรรคต ทั้งยังได้ทรงบรรยายถึงจารึก ๒ หลักดังกล่าวมาข้างต้นแล้วอีกด้วย สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงบรรยายว่า หลักจารึกพ่อขุนรามคำแหงมีมาก่อน พ.ศ. ๒๔๑๑ ซึ่งเป็นปีสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๕๘๕ ปี คือถือเอา พ.ศ. ๑๘๒๖ ซึ่งเป็นปีที่พ่อขุนรามคำแหงทรงประดิษฐ์อักษรไทยเป็นเกณฑ์ และว่าหลักภาษาเขมรมีมาก่อนปีสวรรคต ๕๒๑ ปี คือถือเอา พ.ศ. ๑๘๙๐ ซึ่งเป็นปีเสวยราชย์ของพระเจ้าลิไทยเป็นเกณฑ์ แสดงว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ มิได้ทรงเข้าพระทัยว่าจารึก ๒ หลักนี้ เป็นเรื่องของกษัตริย์พระองค์เดียวกันแต่อย่างใด

ภาษาที่ใช้ในหนังสือพระนิพนธ์ทั้งสองเรื่องนี้ เป็นภาษาโบราณ บางคำเลิกใช้ไปแล้วก็มี ดังนั้นในการพิมพ์ครั้งนี้ คณะกรรมการฯ เห็นว่าจะเป็นการช่วยรักษาดั้งฉบับให้แพร่หลายเป็นประโยชน์แก่ส่วนรวม จึงได้ขอความอนุเคราะห์กรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี เจ้าหน้าที่กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ และกองหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร ให้ช่วยกันจัดทำต้นฉบับพิมพ์ พร้อมคำอธิบายศัพท์เพื่อช่วยให้ผู้อ่านสามารถเข้าใจได้ง่ายขึ้น และเพื่อให้ทราบประวัติของจารึกสุโขทัย หลักที่ ๑ หลักที่ ๔ กับพระแท่นมณีศิลาบาตร ที่ถูกต้องชัดเจนที่สุดด้วย

อนึ่ง ชาวไทยเราจะได้ทราบพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงพระคุณอันมหาประเสริฐ กับได้ร่วมกันสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณเป็นล้นพ้น ที่ทรงมีต่อประเทศชาติและวงการศึกษาของไทยตลอดไปด้วย

คณะกรรมการฯ จึงหวังว่าหนังสือเล่มนี้ คงจะอำนวยประโยชน์แก่ผู้สนใจตามสมควร.

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกำลังทรงศีล

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์
ทรงฉายที่วัดบวรนิเวศวิหาร

ขอมและไทยโบราณ

อักษรจารึกในเสาศิลา ณ เมืองสุโขทัย^๑

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์^๒ ทรงนิพนธ์
ตีพิมพ์ในหนังสือ วชิรญาณ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๗

เรื่องความในอักษรเขมรที่จารึกลงไว้ในเสาศิลาสี่เหลี่ยม ๕ ก้า สูงสองศอกคืบเศษนี้ เสาศิลาอันประดิษฐาน
อยู่ ณ เมืองสุโขทัยศรีสัชนาลัย^๓ เป็นเมืองหลวงฝ่ายเหนือ แต่เดิมพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวครั้นยังทรง
พระผนวชเสด็จขึ้นไปประพาส ณ หัวเมืองฝ่ายเหนือ ได้รับเสาศิลาทั้ง ๒ แท่งลงมายังกรุงเทพฯ^๔ แล้วโปรดให้ประชุม
นักปราชญ์ราชบัณฑิตแปลเป็นภาษาไทยได้ความว่าดังนี้ เมื่อครั้งมหาจักราช ๑๒๖๙ ศกขุน พระบาทสมเด็จพระ
กัมมเตงอัญศรีธรรมราช^๕ เป็นพระมหากษัตริย์อยู่เมืองศรีสัชนาลัย เป็นพระราชโอรส ของพระบาทสมเด็จพระกัมม
เตงอัญลือไทยชัยเชษฐ^๖ เมืองสุโขทัย พระมหากษัตริย์ทรงทราบว่าพระราชบิดาทรงพระประชวรหนักพระองค์จึงยกพยุห
แสนยกมาเป็นกระบวนทัพมา แต่ ณ วันขึ้นห้าค่ำเดือนแปดถึงเมืองสุโขทัย วัน ๑๔ ค่ำ เสด็จพระราชดำเนินทัพเข้า
ประตูเมืองทิศพายัพ ปราศรัยกับพญาภิรมย์ประหารชีวิตผู้คิดมิชอบเสร็จ เสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติแทนพระราชบิดา
ที่สวรรคต มุขมนตรีชี้พ่อบรรพชนตั้งพระราชพิธีอภิเษกแล้วถวายพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้ากัมม เตงอัญศรี-
สุริยพงศ์รามมหารัชมหาราชธิราช^๗ พระองค์เสวยราชย์สืบพระวงศ์สนององค์พระบรมราชชนกต่อมา แต่มหาจักราช
๑๒๗๖ ศกมะเมีย มีพระกมลราชหฤทัยดั่งน้ำในมหาสมุทรและสาคร พระองค์ทรงพระกรุณาแก่ราษฎรยิ่งกว่าพระราช-
บุตร มนตรีและข้าราชการจะเอาวิญญานกะทรัพย์และอวิญญานกะทรัพย์มาถวายพระองค์ ๗ ปมีได้รับ กลับแนะนำ
ชี้แจงแสดงธรรมให้เอาไปทำการกุศลเกื้อหนุนในพระศาสนา ฝ่ายชาวเมืองก็มีศรัทธาเลื่อมใส ก็พากันมานั่งฟัง
คำสั่งสอนส่วนของพระองค์และปรารถนาจะเล่าเรียนวิปัสสนา พระองค์ท่านก็ตั้งพระทัยสั่งสอนสรรพสัตว์ทั่วทุกคน
ท่านมิได้ปรารถนายินดีซึ่งอาภิส คิดแต่จะแนะนำสัตว์ที่ต้องทุกข์ให้มีความสุขในโลก ถึงกาลในปัจจุบันนั้นถ้า
ราษฎรในขอบขันฑสีมาบางพวกที่มีความผิดติดอยู่ในเวรจำจงต้องโทษราชทัณฑ์นั้น ก็ทรงพระกรุณาบริจาค
พระราชทานทรัพย์ช่วยไถ่โทษแผ่นดินให้พ้นทุกข์ แล้วก็โปรดให้ไปทำมาหากินตามภูมิราชสมบัติ รักษาไพร่ฟ้า
ประชาราษฎร ด้วยพระมหากรุณาปรานีดังนี้ กิตติศัพท์กิตติคุณ ก็เป็นที่เล่าลือพระเกียรติยศปรากฏจรรยาระบือไปใน
นานาประเทศน้อยใหญ่ทั่วทิศานุทิศ ชนทั้งปวงในด้าวแดนทุกทิศก็มีจิตชื่นชมนิยมพระบารมีชักชวนกันมาพึ่งพระบารมี
โพธิสมภาร บันดาลฝนตกต้องตามฤดูกาล อนุญานหารและพืชพรรณผลไม้บริบูรณ์ ทั่วหน้าประชาราษฎรเป็นสุข
สมปรารถนาในเมืองนั้น ผู้ราษฎรมิได้เป็นทาสทาสาหาได้ เป็นไทยพลเรือนทั้งสิ้นเป็นสุขโขทั้งเมือง เหตุนี้
นามเมืองจึงปรากฏว่าเมืองสุโขทัย (คือไทยเป็นสุข) กับหมู่ปราชญ์ปราชญ์ก็ไม่ได้คิดประทุษร้าย เกรงพระเดชานุภาพ
ด้วยพระเกียรติยศเป็นที่สรรเสริญทั่วประเทศ ครั้นนั้นมีพระโองการสั่งให้มุขอำมาตย์สร้างพระราชอุทยานปราสาท
นพศูล (คือเก้ายอด) และพระราชมณเฑียรสถานพระพิมาณจักรมุข แล้วไปด้วยศิลาและอิฐปูน ให้เป็นที่แก่นสาร
ถาวรประกอบขจิตด้วยสรรพรัตนานุกูลสถาปนาพิจิตรเสร็จ สมพระราชประสงค์พระองค์นាំบาตรเต็มไปด้วยมุขปายาส
ประเคนพระสงฆ์เถรานุเถระในพระมหาปราสาท พระสงฆ์ทำวัตรกิจเสร็จแล้วทรงอภิเษกสมณพราหมณาจารย์
ตบสยิตสงฆ์ทั้งหลายเผด็จให้มาเล่าเรียนพระไตรปิฎกและศึกษาซึ่งศิลปศาสตร์วิชาการต่าง ๆ ในบริเวณมหาปราสาท
นั้น และพระองค์ทรงทราบวิธีอันอัฐมีบูรณมโหฬารสัพเพศและเดือนอาสาฬห์สำหรับเข้าพรรษาและอธิกมาส

อธิกวาร ซึ่งจะมีจรมมาและปีเป็นปกติที่ดี พระองค์ทรงพระอนุสรณ์ค่านึงถึงฤดูกาลไม่ถูกต้องตามลัทธิพระพุทธศาสนา จึงทรงทำตำราทวาทศมาสเป็นเดิม ไม่มีนักปราชญ์ประเทศใดจะเสมอพระองค์ได้ ครั้งหนึ่งมีรับสั่งให้ให้ราชบุรุษไปอาราธนาพระเจดีย์และพระมหาเจดีย์มาประดิษฐานในเมืองแล้วโปรดให้สร้างพระมหาธาตุสถูปปรางค์ใหญ่องค์หนึ่ง แล้วสร้างพระอารามในที่พระมหาธาตุนั้น พร้อมด้วยอุโบสถวิหารการเปรียญเสนาสนะพระสงฆ์บริบูรณ์ แล้วหล่อพระพุทธรูปปฏิมากรด้วยทองสำริดบริสุทธิ์เท่าพระองค์ท่านไว้เป็นพระประธานในพระอุโบสถ จึงพระราชทานนามอารามว่า (สังฆาวาสวิหาร) (ทุกวันนี้ชาวเหนือเรียกชื่อว่าวัดสังกวด) อธิบายพระองค์มีพระราชประสงค์พระโพธิญาณในอนาคตกาล และปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าเพื่อจะนำสรรพสัตว์ให้พ้นจากสังสารวัฏไปสู่พระนิพพานในอนาคตกาล แล้วทรงหล่อรูปพระศรีอารียะพระองค์หนึ่งประดิษฐานไว้ในพระวิหารคดทิศใต้ในอาราม ครั้งหนึ่งตรัสสั่งนายคิลปินช่างหล่อให้หล่อรูปพระนเรศวร พระมเหศวร พระวิษณุกรรม รูปพระเมศวรดาบส พระศรีอารียะดาบส ทั้งห้ารูปนี้ประดิษฐานไว้ในหอเทวาลัยมหาเกษตรพิมาน ไว้เป็นที่พันธุบูชา ณ ตำบลปามะม่วง พระองค์ทรงเล่าเรียนพระพุทธวจนะไตรปิฎกธรรมขานิชานาญโดยพระสูตรพระวินัยพระอภิธรรมโดยโลกาจารย์ ทรงทรมานพระองค์สั่งสอนยติพราหมณ์ตปตีวี ทรงพระราชบัญญัติคัมภีร์ศาสตราคมเป็นปฐมธรรมนิยม ทั้งแปลไชยติสศาสตร^{๑๐} คติ ตำราทินปาฏิบพมาส สุริยคราสจันทรคราสยังหาเสร็จ พระองค์ทรงพระปรีชาโอฬาริกวิรคุนานุกุณ ไม่มีผู้ใดในสยามประเทศจะเสมอพระองค์ พระองค์อาจเลือกสรรพิจารณาให้ทราบถนัดแนในอธิกมาสทินวารนักษัตรสังเกตฤกษ์โดยธรรมประสิทธิ์ สมเด็จพระบรมพิตรอาจถอนจะยกเป็นปีเดือนตามคิลปะคณนา อนุสิทธิศักดิ์พระคัมภีร์ทุกมาตรามิได้เคลื่อนคลาดเลย เสด็จเสวยราชสมบัติในกรุงศรีสัตนาคนหุตไชยโยราชธานีได้ ๒๒ ปี ลุมพัตกราช ๑๒๘๓ ศกณัฐสมเด็จพระบรมพิตรตรัสใช้บัณฑิตไปอาราธนาพระมหาสามีสังฆราช อันก่อปรด้วยศิลาจริยานุวัตทรงพระไตรปิฎกจบ มีศิลปศาสตร์รอบรู้กระบิลตำรับฉบับโบราณาจารย์ครบทุกประการอันประเสริฐซึ่งสถิตอยู่จันทรเขตในประเทศเกาะลังกาทวิปสิงห์ภาษา มาสู่กรุงศรีสัตนาคนหุต พระองค์จึงมีรับสั่งใช้คิลปินนายช่างให้ปลุกกุฏิวิหาร ณ ระหว่างปามะม่วงอันมีในทิศประจิมเมืองสุโขทัย นายช่างได้ทำที่ราบคาบปรางภูมิภาคเสมอแล้วเททรายเกลี่ยตามที่ตามทางราวกับพระวิษณุกรรมมาเนรมิตก็ปานกัน เมื่อได้สมเด็จพระสังฆราชผู้เป็นมหาเถรกับพระภิกษุสงฆ์หลายองค์มาแต่ลังกาทวิปนั้น พระองค์ก็สั่งให้อำมาตย์มุขมนตรีผู้ใหญ่ผู้น้อย และราชตระกูลทั้งหลายแต่ล้วนเป็นชายนำเอาดอกไม้ธูปเทียนหมากข้าวตอกธองต่าง ๆ ไปรับทำสักการบูชาตลอดดลมารคตลอดมาตั้งแต่เมืองท่าเรือทะเลมาทางบกแต่เมืองเชียงทอง เมืองจันทร์ เมืองพรวน เมืองวาน^{๑๑}ตลอดถึงเมืองสุโขทัย ครั้งนั้นพระองค์รับสั่งให้อำมาตย์นักการกวาดพระราชมรรคาตลอดมา ตกลงพระทวารทิศบูรพาไปจนพระทวารทิศประจิมต่อปามะม่วงซึ่งปลุกกุฏิสถานมิให้พารเกษมไว้รับพระสังฆราชนั้น ครั้งนั้นพระองค์ทรงบริจาคพระราชทรัพย์จะนับมิได้ประดับประดาราชมรรคาเป็นที่เกษมสำราญไพบุลย์เสร็จแล้ว จึงอาราธนาพระมหาสามีสังฆราชจำพรรษาสิ้นไตรมาส ครั้นออกพรรษาแล้วพระองค์ทรงตั้งมหรหกรรมการฉลองพระพุทธรูปสำริดที่หล่อเท่ากับองค์นั้น ทรงประดิษฐานไว้กลางเมืองสุโขทัยโดยบูรพทิศด้านพระมหาธาตุนั้น พระองค์ทรงฟังพระธรรมเทศนาทุกวัน ตั้งแต่ขึ้นค่านึงถึงสิบห้าค่ำ คิดพระราชทรัพย์ที่บริจาคถวายบูชาธรรม วันหนึ่งของคำซึ่งสิบตำลึงเงินซึ่งสิบตำลึง อุฬารภัตเครื่องราชูปโภคต่าง ๆ อย่างละสิบสลากวิจเรศ (?) หนักประจำกัณฑ์สัปดาห์เงินและเครื่องกระยาหารไทยทานทั้งหลายนานาอเนกประการ เมื่อออกพรรษาลุขุมิพุทธวาร ปุณพสุฤกษ์^{๑๒} ณ คำนวันนั้น พระองค์ลงมาทวนคิลเป็นดาบส บวชเฉพาะเนตรพระสุพรรณปฏิมากร^{๑๓} อันประดิษฐานบนพระมณฑปซึ่งเสด็จทำสักการบูชาเป็นเนืองนิตย์ แล้วจึงอาราธนาพระมหาสามีสังฆราชและภิกษุสงฆ์เถรานุเถระทั้งปวงขึ้นบนมหาปราสาทราชมณฑป พระองค์ละราชสมบัติออกพรรษาเป็นสามเณร เมื่อจะขอคิลนั้นพระองค์เสด็จขึ้นขึ้นยกพระหัตถ์อัญชลินมัสการพระพุทธรูปสุพรรณปฏิมากรและพระไตรปิฎกกับพระเถรานุเถระ แล้วทรงตั้งสัตยาธิษฐานว่าเดชะกุศลแต่หนหลังและผลบุญที่อาตมาบรรพชาอุปสมบทต่อพระบวรพุทธศาสนาคราวนี้อาตมาไม่ปรารถนาสมบัติอันพรหมและจักรพรรดิสมบัติหามิได้ปรารถนาเป็นองค์พระพุทธเจ้า

นำสัตว์ขามไทรภพนี้เทอญ อธิษฐานดังนี้แล้วจึงรับสรณคมน์ต่อพระอุปัชฌาย์ ขณะนั้นแผ่นดินไหวทุกทิศเมืองสุโขทัย ครั้นทรงผนวชแล้วเสด็จลงจากพระมหาสุวรรณเหมปราชสาท ทรงไม้เท้าจรดจรดด้วยพระบาทพระราชดำเนินไปป่ามะม่วง ขณะประดิษฐานฝ่าพระบาทลงยังพื้นธรณีปถพีก็หวั่นไหวยิ่งทั่วทุกทิศ ทินวาร์เข้าพระราชจันทรนั้นจึงเสด็จออกเสวยพระโสรส (?) ขณะนั้นไม่ควรเลยสรรพไม้อบายเสพยานานาอากาศดาษสุริยเมฆาจันทรปราปต์ดาราฤกษ์ทั้งปวง ยิ่งกว่าทุกวันด้วยฉะนั้น จึงเสด็จบรรพชาเป็นภิกษุ ณ ระหว่างพัทธสีมานั้น ขณะนั้นนคราชนหนึ่งอยู่โดยบูรพทิศเมืองสุโขทัยนั้น ยกพังพานขึ้นสูงพ้นคนแปดตาไปเฉพาะป่ามะม่วงนั้น เห็นลอยผุดพลุ่งกลางอากาศลงต่อแผ่นดิน อนึ่ง เวลานั้นได้ยินเสียงระฆังดนตรีดุริยางค์ไพเราะไกลโสตของชนเป็นอันมาก จะคณนานับมิได้แต่บรรดามหาชนที่มาสโมสรสนนิบาตในสถานที่นั้น ย่อมเห็นการอัศจรรย์ประจักษ์ทุกคน เหตุด้วยเสด็จออกทรงบำเพ็ญพระบารมี เมื่อทำอัษฎางคิกศีลเมื่อฤดูคิมหันต์ไม่มีฝน ด้วยอำนาจศีลและความอธิษฐานพระบารมีด้วย ปถพีก็ประวัติกัมปนาทหवादหวั่นไหว เทพธรรมาวิรูปหกก็ตกลงมาในฤดูแล้ง แสดงอัศจรรย์สรรเสริญซึ่งสร้างพระบารมี นักปราชญ์ราชบัณฑิตจึงจดหมายโดยวิจิตรจารึกลงไว้ให้ถ้วนถี่ในเสาศิลานี้ เพื่อจะให้ป็นพระเกียรติยศปรากฏต่อไป ณ ภายภาคหน้า ลำดับนั้นบรรดามนตรีอำมาตย์ไหราราชบัณฑิตวิทยาคารยศเรขสูมहाศาลราชประยูรวงศานวงศ์จ่านงจิตพร้อมกันประชุมเชิญพระองค์ให้ลาผนวช สมเด็จพระบรมบพิตรตรัสให้ประชุมอนุมพระสงฆ์เถรานุเถระทั้งปวงปรึกษาพร้อมทั้งพระราชประยูรวงศานวงศ์และเสวกามาตย์ในสันถาคารสถานชื่อสันทิตศาลา^{๑๔} เห็นพร้อมยอมแล้ว พระองค์ทรงพระกรุณาแก่สรรพสัตว์บรรพชิต เพื่อจะให้รัฐธรรมนูญแลผนวช แล้วพระองค์ก็ออกพระโษษฐเป็นพระคาถาเปล่งพระวาจาลาผนวช ผลัดผ้ากาสาवพัสดุทั้งปวงแล้ว พระองค์ก็ทรงเครื่องราชกกุธภัณฑ์อันนตรราชูปโภคสำหรับภษัตริย์ เสวกามาตย์ราชกนิมนตรีทั้งหลายตั้งการอภิเษกอีกครั้งหนึ่ง แล้วถวายพระนามใหม่ว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้ากัทร เตงอัญศรีมหารธรรมิกราชาธิราช^{๑๕} เจ้าแผ่นดินกรุงศรีสัตนาลลยสุโขทัย ครั้นนั้นสาธุชนทั้งหลายบรรดาที่มีจิตเลื่อมใสศรัทธาต่อทางธรรม ก็มาวิงวอนให้พระองค์ท่านช่วยแนะนำสั่งสอนไปทางธรรมที่เป็นคุณเป็นประโยชน์ในอนาคตกาล ภายหลังพระมหาสามีสังฆราชถวายพระนามเพิ่มเข้าอีกว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้ากัทร เตงอัญศรีไตรภพธรณีขิตสุริยโชติมหารธรรมิกราชาธิราช^{๑๖} เจ้าสุโขทัย ครั้นนั้นพระองค์ทรงระลึกถึงพระเชษฐาเมืองศรีสัตนาลลยจะเสด็จนำพยุพลงไป ครั้นนั้นราชบุรุษในเมืองสุโขทัยสยบสยองเสียใจด้วยพระองค์จากพระนคร เมื่อราชบุรุษเป็นดังนั้นท่านจึงอัญเชิญพระพุทธรูปทองคำมาแต่เมืองจันทรเขต มาประดิษฐานไว้ในเมืองสุโขทัย สมองพระองค์พระชนกถวายพระนามพระพุทธรูปทองคำนั้นว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้ากัทรเตงอัญเลไทย^{๑๗} ผู้เป็นพระบรมราชชนกอภิเษกให้เป็นอธิบดีอยู่ ณ เมืองสุโขทัย มอบเวรราชสมบัติและราชการทั้งปวงให้อำนาจท่านบำรุงราชบุรุษ แล้วพระองค์ท่านเสด็จดำเนินพลไปปราบปรามเมืองหนึ่งชื่อศรีจุฬามลราชมหานคร ตั้งอยู่ที่ทิศพายัพเมืองศรีสัตนาลลย เสด็จทอดพระเนตรตามระยะสถลมารคไป เห็นว่าทางลำบากยากแก่ราชบุรุษไปมาค้าขาย จึงทรงพระกรุณาโปรดให้รื้อพลซุดคลองทำถนนหนทางหลวง ตั้งแต่เมืองสุโขทัยมาจนตลอดถึงเมืองศรีสัตนาลลยและเมืองน้อยเมืองใหญ่ ทำทางน้ำทางบกแหวะเวียนไปตามหว่างทางใหญ่ เป็นการบุญสนองคุณพระราชบิดา แล้วทรงพระกรุณาตั้งขุนด่านหมื่นด่านคุมไพร่พิทักษ์รักษาอย่าให้คนต่างด้าวชาวต่างแดนหลบหนีข้ามเขตแดนไปได้ และอย่าให้เป็นทางเปลี่ยวมีโจรผู้ร้ายมาทำอันตรายแก่ราชบุรุษที่ไปมาค้าขาย เหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เป็นอัศจรรย์ก็ให้จดหมายจารึกลงไว้ในเสาศิลานี้ เพื่อให้คนภายหลังรู้แจ้งประจักษ์พระบารมีและพระเกียรติยศของพระบาทสมเด็จพระเจ้ากัทรเตงอัญศรีไตรภพธรณีขิตโชติมหารธรรมิกราชาธิราช^{๑๘} เจ้าแผ่นดินเมืองสุโขทัย อนึ่ง เราท่านทั้งหลายไม่เคยเห็นการประจักษ์อัศจรรย์ดังนั้น ครั้นมายลพบเห็นแล้ว ต่อหูดตาคนทั้งบ้านทั้งเมือง อนึ่ง พระสังฆราชมหาเถรเป็นผู้ทรงพระไตรปิฎกมาแต่ลังกาทวีป สถิตอยู่พระสีโกล^{๑๙} โดยทักษิณป่ามะม่วง ไว้คำสรรเสริญพระเกียรติยศซึ่งเสด็จทรงผนวชบำเพ็ญพระบารมีนั้น ได้อัศจรรย์หลายประการจึงจดหมายเหตุจารึกลงไว้ในเสาศิลานี้ ในระหว่างพัทธสีมาน ณ ป่ามะม่วง โดยประจิมทิศเมืองสุโขทัยนี้

เรื่องความในหนังสือเขมรซึ่งจารึกอยู่ที่เสาศิลาอัน สั้นเนื้อความแต่เพียงนี้

เสาศิลาอีกเสา ๑ อยู่ใกล้เคียงแท่นแผ่นศิลาที่ว่ามาข้างต้นนั้นแล้ว แต่เสาศิลาต้นนี้มีเป็นอักษรไทยโบราณ ชาวเหนือ รูปอักษรก็ไม่เหมือนอักษรไทยทุกวันนี้ รูปคล้ายหนังสือย่อ แต่ว่าประสมสระข้างหลังทุกสระ สระเบื้องบน ลากข้างหามิไม่ประหลาดนัก^{๒๐} ถึงเช่นนั้นก็ยังมิผู้อ่านเอาความได้โดยมาก คนอ่านถูกต้องกันเป็นที่เชื่อไว้ใจได้ จึงได้แปลความในเสาศิลา อ้างถึงแท่นศิลาที่ว่าไว้ข้างต้นนั้น ความในเสาศิลาระบุแสดงชี้แจง แรกบัญญัติตั้งต้นเหตุ หนังสือขึ้นในเมืองสุโขทัย ครั้นนั้นเมืองสุโขทัยยังไม่เป็นเมืองกษัตริย์ ยังเป็นเมืองประเทศราชอยู่ เจ้าเมืองสุโขทัย ชื่อขุนรามคำแหง พ่อขุนรามคำแหงเป็นผู้ฉลาดได้คิดเปลี่ยนรูปอักษรไทยโบราณสระด้วย คิดทำเป็นรูปอักษรไทย ทุกวันนี้ขึ้นเป็นเดิม จึงได้จดหมายเหตุจารึกลงไว้ในเสาศิลาว่าดังนี้

มหาศักราชได้ ๑๒๑๔ ศก ปีมะโรง พ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองสุโขทัยได้ปลูกต้นตาลนี้ได้ ๑๔ ปี จึงให้ ข้างถากกระดานศิลาตั้งหว่างกลางไม้ตาลนี้ อันเดือนดับเดือนเอก ๘ ค่ำ วันเดือนเต็มทั้ง ๘^{๒๑} อันผู้ปู่ครูกรมมหาเถร ขึ้นนั่งเหนือกระดานศิลา สวดธรรมแก่อุบาสกผู้ทวยจำศีล หากมิใช่สวดธรรม พ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองศรีสัชนาลัย สุโขทัยขึ้นนั่งเหนือกระดานศิลา ให้ผู้ทวยบุตรเจ้าบุตรขุนบุตรหมื่น ผู้ง้อบ้านถือนือเมือง กะกันวันเดือนดับเดือนเต็ม ท่านแต่งข้างเผือกกระพัดลยางย้อมพร้อมงามทั้งชายชาวชื่อจุจาศรี^{๒๒} พ่อขุนรามคำแหงขึ้นชี้ไป ณ ที่อรัญญิก พ่อขุนรามคำแหงนี้เป็นบุตรพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ ท่านเป็นขุนเมืองศรีสัชนาลัยสุโขทัย ทั้งพม่ากาวลาวและไทยใหญ่ และไทยน้อยเมืองใต้หล้าฟ้าดร ทั้งนครไทยสงฆ์ไทยเขาอ้ายข้างของมาขึ้นมากมุล^{๒๓} ลุมมหาศักราช ๑๒๐๙ ศก ปีกุน^{๒๔} พ่อขุนเมืองให้บุตรเอาพระธาตุออกตั้งให้ชนชาวด้าวชาวแดนทั้งหลายเห็น จะได้ขึ้นชมทำสักการบูชาบำเรอ แก่พระธาตุ ได้เดือนหนึ่งกับหกวันจึงเอาลงฝังไว้ในกลางเมืองศรีสัชนาลัย ก่อสร้างพระเจดีย์เหนือทอดเข้า แล้วจึง ตั้งเวียงผานครศิลาปราการล้อมพระมหาธาตุเข้าสามด้านแล้ว เมื่อก่อนลายหนังสือไทยนี้ย่อมมีขึ้น เมื่อมหาศักราช ได้ ๑๒๐๕ ศก ปีมะแม พ่อขุนรามคำแหงหาใส่ไว้ใจและใส่ลายหนังสือไทยนี้ จึงมิขุนผู้ใส่ใจพ่อขุนรามคำแหงนั้น หายากเป็นท้าวเป็นพระยาแก่ไทยทั้งหลายไม่ หากเป็นครูอาจารย์สั่งสอนไทยทั้งหลายให้รู้บุญรู้ธรรมแท้ แต่คน อันมิในเมืองไทย พ่อขุนรามคำแหงด้วยรู้ด้วยหลักด้วยแก้ว ด้วยหาญด้วยแข็งด้วยแรงหาคนใดจะเสมอหามิได้ พ่อขุนรามคำแหงอาจปราบปรามผู้เข้าศึกมีเมืองออกกว้างขวางทั้งหลาย พ่อปราบเมืองด้าวตะวันตกตลอดแดนด้าว สรหลอง สองแควอุบาจาสรดาสรโขงสรแก้วสรฟ้า กระทั่งฝั่งแม่น้ำของถึงเวียงจันทน์ เวียงคำ ตลอดฝั่งเวียงผา เวียงหลวงเป็นดินที่นั้นแล้ว^{๒๕} เปื่องตะวันตกปราบตลอด ขณะที่พระบางพระบึงแพรกสุพรรณลุมราชบุรีเพชรบุรี ชุมพรไชยาตลอดนครศรีธรรมราช สงขลาบุรีศรีสมุทรตามขอบฝั่งทะเลตะวันตก เป็นด้าวแดนฝั่งสมุทรแล้ว^{๒๖} เปื่อง ตะวันออกฝั่งทะเลเมืองจันทบุรีศรีมหาสมุทร และเมืองกำปอด เมืองฉอด เมืองบางคาพะดี ฝั่งสมุทรทะเลหน้าเมือง เป็นด้าวเป็นแดนแล้ว^{๒๗} เปื่องหัวนอนทิศเหนือตลอดเมืองแพร่ เมืองน่าน เมืองพล้อ เมืองพัม เมืองชวา เมืองท่า เมืองเนิน เมืองเถิน กระทั่งถึงฝั่งแม่น้ำของเป็นแดนด้าวแล้ว^{๒๘} พ่อขุนรามคำแหงปลูกเลี้ยงผู้ปลูกบ้านลูกเมืองนั้น ช่วยด้วยธรรมทุกคน ลูกบ้านลูกเมืองประชาด้าวประชาแดนทำไร่นาค้าขายบริบูรณ์ กินอิมนอนหลับอยู่บ้านผ้า เมืองพร้อมเพรียงกันทั้งมวล ทำบ้านหัวเมืองปราศจากศัตรูหมู่สงคราม

เรื่องความนี้มีในหนังสือไทยโบราณชาวเหนือที่จารึกไว้ในเสาศิลาอัน มีมหาศักราชแก่กว่ามหาศักราช เรื่องในหนังสือเขมรที่จารึกไว้ในเสาศิลาอักษรเขมนั้น

เรื่องพ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองสุโขทัยนั้นนานก่อน ๖๔ ปี เก่ากว่าเรื่องพระเจ้ากัมร เองอัญศรี พระเจ้า แผ่นดินเมืองสุโขทัย เก่ากว่า ๖๔ ปี ข้อความมีในเสาศิลาทั้งสองนั้น แสดงด้วยเรื่องผู้ครองเมืองสุโขทัยทั้งสอง อายุ เสาศิลาตั้งแต่จารึกหนังสือไทยโบราณชาวเหนืออันมาจนถึงปีมะโรงสัมฤทธิ์ศก เป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตนั้น อีกอายุเสาศิลาอันได้ ๕๔๕ ปี อายุเสาศิลาตั้งแต่จารึกหนังสือเขมนั้น มาจนถึงปีมะโรง สัมฤทธิ์ศก เป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตนั้น คิดอายุเสาศิลาอันได้ ๕๒๑ ปี ต้นพุทธศักราช

ตั้งในปีมะเส็ง ต้นมหาศักราชตั้งในปีเถาะ ต้นจุลศักราชตั้งในปีกุน พุทธศักราชตั้งก่อนมหาศักราช ๑๒๑ ปี มหาศักราชตั้งก่อนจุลศักราช ๕๖๐ ปี ทุกวันนี้มหาศักราชไม่ได้ใช้ราชการยังใช้อยู่แต่พวกไพร่ จุลศักราชใช้แพร่หลายในกิตติขรवासและราชการ พุทธศักราชใช้แต่ในกิตติสมณะซึ่งจะแสดงพุทธวณะ ขรवासก็ใช้บ้างแต่ที่จะพูดถึงการในบาลีต้องใช้พุทธศักราช พุทธศักราชมากกว่าจุลศักราช ๑๑๘๑ ปี จะชี้ตัวเลขศักราชทั้งสามอย่างให้เห็นแต่โดยสังเขป เมื่อปีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตนั้น พระพุทธศักราชล่วงได้ ๒๔๑๑ ปี มหาศักราชล่วงได้ ๑๗๙๑ ปี จุลศักราชล่วงได้ ๑๒๓๐ ปี ศักราชทั้งสามอย่างใช้ทั่วไปในรชนที่เมืองสัมมาทิฐิ ดุจไทย ลาว เขมร มอญ พม่า ข่า กะเหรี่ยง พราหมณ์ สิงหล ฮินดู หรือชาติอื่นอีก หลายอย่างต่างภาษาที่อยู่ใกล้เคียงในประเทศ พุทธภาษิตนั้น

๑ ศักราชสามอย่างนี้	เที่ยงธรรม
อยากที่ชนสามัญ	จักแจ้ง
ไทยถือว่าสำคัญ	กลเลข
แยบยลคนเก่าแก่ง	กล่าวอ้างเป็นเฉลิมฯ

เชิงอรรถ

^๑ฉบับเดิมใช้ ศุโขทัย

^๒ฉบับเดิมใช้ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระบวรวิยาลังกรณ (พระอิสริยยศครั้งสุดท้าย คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลังกรณ พระนามเดิมพระองค์เจ้าชายฤกษ์ พระราชโอรสในสมเด็จพระบวรราชเจ้า มหาเสนานุรักษ์ (กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ในรัชกาลที่ ๒) ประสูติ พ.ศ. ๒๓๕๒ สิ้นพระชนม์ พ.ศ. ๒๔๓๕)

^๓ฉบับเดิมใช้ ศรีสัตนาไถย

^๔แสดงว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ทรงนำจารึกสุโขทัยหลักที่ ๑ และหลักที่ ๔ ลงมากรุงเทพฯ ในพุทธศักราช ๒๓๗๖

^๕ฉบับเดิมใช้ พระบาทสมเด็จพระกะมะระเดงอัครีธรรมราช

^๖ฉบับเดิมใช้ สมเด็จพระกะมะเดงอิตถุไทยไชยเชษฐ เป็นการแปลเอาความ เพราะในจารึกว่า “เป็นพระราชนัดดาของพระบาทกัมรเตงอัครีธรรมราช”

^๗ฉบับเดิมใช้ พระบาทสมเด็จพระเจ้ากะมะระเดงอรรคศรีสุริยพงษ์รามหารมภ์กะราชาธิราช

^๘ฉบับเดิมใช้ ตปคิติสงม

^๙ฉบับเดิมใช้ วัดสังคาวาศมวิหาร

^{๑๐}ฉบับเดิมใช้ ไชยาศิลาตตร์ น่าจะเป็นไชยติลศาสตร์ (ไชยติล น.ดาราศาสตร์)

^{๑๑}คณะอนุกรรมการในคณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี ตรวจสอบและอ่านใหม่ว่า “บุษาสักการะ จาก เมืองฉอด มาถึงเมืองเชียงทอง ถึงเมืองบางจันท์ บางพารแล้วถึงเมืองสุโขทัยนี้”

^{๑๒}ฉบับเดิมใช้ บุรณะพศุกฤษ

^{๑๓}ฉบับเดิมใช้ สจุนปฎิมากร อ่านใหม่ว่า พระพุทธรูปทอง

^{๑๔}ฉบับเดิมใช้ สันระติศาลา

^{๑๕}ฉบับเดิมใช้ พระบาทสมเด็จพระเจ้ากะมะระเดง วัดศรีมหาธรรมมิกราชาธิราช

^{๑๖}ฉบับเดิมใช้ พระบาทสมเด็จพระเจ้ากะมะระเดง วัดศรีตริภพธรนี้ชิตสุริยโชติมหาธรรมมิกราชาธิราช

^{๑๗}ฉบับเดิมใช้ พระบาทสมเด็จพระเจ้ากะมะเดงวัดเลไทย

^{๑๘}ฉบับเดิมใช้ พระบาทสมเด็จพระเจ้ากะมะระเดง อัครีตริภพธรนี้ชิตโชติมหาธรรมมิกราชาธิราช

^{๑๙}ฉบับเดิมใช้ สถิตยอยู่พระสิโหล ฉบับตรวจสอบและอ่านใหม่ว่า “ประจำอยู่...สิโหล”

^{๒๐}อักษรวิธีของจารึกสุโขทัยหลักที่ ๑ ใช้แตกต่างไปจากภาษาไทยชั้นหลัง

^{๒๑}ที่ประชุมสัมมนาเรื่องศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง ณ หอสมุดแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๑๕ - ๒๕๑๖ อ่านใหม่ว่า “วันเดือนดับ (วันสิ้นเดือน วันแรม ๑๔ ค่ำ หรือ ๑๕ ค่ำ) วันเดือนเอยกแปดวัน (ขึ้น ๘ ค่ำ) วันเดือนเต็ม (วันเพ็ญ วันกลางเดือน) เดือนบ้างแปดวัน (แรมแปดค่ำ)”

^{๒๒}ฉบับเดิมใช้ ฐุปาศรี

^{๒๓}อ่านใหม่ว่า “ชาวอุชาวของมาออก” (ผู้ที่อยู่ริมแม่น้ำอุ แม่น้ำโขง มาขึ้น)

^{๒๔}อ่านใหม่ว่า “๑๒๐๗ ศกปีกุน”

^{๒๕}อ่านใหม่ว่า “ปราบเบื้องตะวันตกอรอดสรลงสองแคว ลุมบาจาย สคา เท้าฝั่งของถึงเวียงจันทน์เวียงคำเป็นที่แล้ว”

^{๒๖}อ่านใหม่ว่า “เป็(อ)งหัวนอน (ทิศใต้) รอดคนที่ พระบาง แพรก สุพรรณภูมิ ราชบุรี เพชรบุรี ศรีธรรมราช ฝั่งทะเลสมุทรเป็นที่แล้ว”

^{๒๗}อ่านใหม่ว่า “เบื้องตะวันตกอรอดเมืองฉอด เมือง...น หงสาวดี สมุทรหาเป็นแดน”

^{๒๘}อ่านใหม่ว่า “เบื้องตีนนอน (ทิศเหนือ) รอดเมืองแพร่ เมืองน่าน เมืองน.. เมืองพลัว พันฝั่งของ เมืองขวา เป็นที่แล้ว”

อภินิหารการประจักษ์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงนิพนธ์

ตีพิมพ์ในหนังสือ วชิรญาณ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๐

๐ สารบาญเรื่องต้น	บอกแถลง
เดิมแรกผนวชแสดง	กล่าวชี้
จนถึงท่านจุติแปลง	ภาพเคลื่อนไหว
จรรยาจากพิภพนี้	ย่อมล้วนอัศจรรย์
๐ ราชประวัติเรื่องต้น	จักแถลง
แต่เหล่ากัมมแรง	ทั่วหล้า
ทำจิตที่เคลือบแคลง	ตรงต่อ
คุณท่านเหมือนตรงหน้า	แต่ผู้ยืนฟัง ฯ

เริ่มความแรกทรงผนวช ดังได้ทราบมาดังนี้ เมื่อพุทธศานกาลล่วงแล้วนั้นโดยปี ได้ ๒๓๖๗ พรรษา จุลศักราชที่สังเกตใช้มาในประเทศนี้ เป็นปีที่ ๑๑๘๖ ปีวอก ฉศก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าสยาม^๑ เสด็จออกทรงผนวช^๒ ประทับแรมอยู่ในวัดมหาธาตุ^๓ สามวัน ทรงปฏิบัติอุปัชฌายวัตรตามควรแก่วินัยนิยมแล้ว จึงเสด็จขึ้นไปจำพรรษา ณ วัดสมอราย^๔ ครั้นได้ทรงทราบวาลัทธิสถิ^๕ นั้นมากมูลงุ่นวายไปด้วยสัมโมหะวิหาร^๖ เหมือนกับยืมจุกท่านมาหายใจ จะพูดจาอันใดก็เป็น^๗ แต่อ้างคติ เช่น อาจิมกับปิกา^๘ ว่าท่านผู้ใหญ่เคยทำมาอย่างนี้ ไม่แจ้งแสดงชี้เหตุออกมาให้เห็นจริงได้ ถือแต่ลัทธิของตนนั้นดันดีไป มิได้รู้ว่าผิดแลชอบ ไม่เป็นที่ตั้งแห่งปัญญา ทรงสังเวช^๙ เหนื่อยหน่ายขึ้นมายุ่งด้วยเหตุ^{๑๐} จึงได้เสด็จกลับลงมาประทับอยู่ที่วัดมหาธาตุ ประราธนาจะทรงเล่าเรียน พุทธวจนะพระไตรปิฎก^{๑๑} ครั้นทรงไต่ถามศึกษาถึงข้อปฏิบัติต่าง ๆ ที่ได้มีมาแต่โบราณ ก็ได้ทราบว่าศาสนวงศ์ นั้นอันตรธานมาแต่กรุงเก่า^{๑๒} แล้ว กับได้ทรงเห็นอาจารย์^{๑๓} ของสมณเหล่านั้น ไม่นำมาซึ่งความเลื่อมใส จึงได้ทรงพระปรารภสังเวช^{๑๔} พระทัยด้วยการศาสนา คือวงศ์บรรพชาอุปสมบท เห็นว่าเป็นของมีรากเหง้า^{๑๕} อันเนาอยู่ ไม่มีมูลที่จะเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส สลดพระทัยในการที่ทรงเพศเป็นบรรพชิต เห็นว่าจะเป็นอันหลอกลวง เขาเลี้ยงชีวิตดูไม่สมควร ครั้นเวลากลางวัน วันหนึ่ง^{๑๖} เสด็จเข้าไปบรรทมกลางวันในอุโบสถวัดมหาธาตุทรงตั้งสังกิริยาธิษฐานบูชาแด่ศาสนารุกขเทพดา^{๑๗} ด้วยรูปเทียนมาลาทั้งสี่ทิศแปดทิศ ว่าข้าพเจ้านี้อุทิศต่อพระผู้มีพระภาคย์ ออกบวชด้วยความเชื่อความเลื่อมใส มิได้เพ่งต่ออามิสสิ่งหนึ่งสิ่งใดมีลาภยศความสรรเสริญเป็นต้น ถ้าววงศ์บรรพชาอุปสมบทที่เนื่องมาแต่พระสุคตทศพล ยังมีอยู่เหลืออยู่ ณ ประเทศใดทิศใด ขอให้ได้ประสบหรือ^{๑๘} ได้ยินข่าวให้ได้ในสามวันเจ็ดวัน ถ้าไม่เป็น ดังนั้น ข้าพเจ้าก็จะเข้าใจว่าศาสนวงศ์นั้นสิ้นแล้ว ก็จะสึกเป็นฆราวาสไปรักษา ศีลห้า ศีลแปดตามสมควร

ครั้นล่วงไปประมาณสองวันหรือสามวัน ครั้นนั้นมีพระรามัญเกรงองค์หนึ่ง^{๑๙} เป็นผู้ฉลาดในวินัยรู้พุทธวจนะ ชำนาญในอักษรจุฬารณวิธี^{๒๐} มากกล่าวศาสนาวงศ์แสดงชี้ให้เกิดความเลื่อมใส ท่านจึงได้รับเอาวินัยวงศ์นั้นไว้เป็นข้อปฏิบัติสืบมาในธรรมยุติกนิกาย ในศักราช ๑๑๘๗^{๒๑} ปีระกาสัปตศก แล้วเสด็จมาอยู่ ณ ที่นั้น^{๒๒} ทรงเล่าเรียน^{๒๓} พุทธวจนะปริยัติธรรมแตกฉาน จนเห็นว่าสิ้นวิชาที่อาจารย์จะพึงแสดงแล้ว แต่นั้นทรงอนุเคราะห์

สงฆ์สอนกุลบุตรผู้มีศรัทธาให้เล่าเรียนศึกษาทั้งกลางวันแลกลางคืนมิได้ย่อหย่อน ทรงสั่งสอนในข้อวินัยวัตรแล
 สุตตันตะ^{๒๔} ปฏิบัติต่าง ๆ ให้สมอ้างกับธรรมวินัยเป็นมหัศจรรย์ ครั้นนั้นกุลบุตรที่มีศรัทธาก็เกิดความเลื่อมใส
 เข้ามาบรรพชาประพบัติ^{๒๕} ตามมีขึ้นเป็นหลายองค์

ครั้นศักราช ๑๑๙๑^{๒๖} (๒) ปีฉลูเอกศกทรงพระดำริเห็นว่าในที่นั้น^{๒๗} ไม่เป็นที่สบาย เพราะเจือปนระคน
 ไปด้วยอลัชชี^{๒๘} ไม่เป็นที่ควรที่จะประพบัติพรหมจรรย์ จึงเสด็จกลับขึ้นไปยังวัดสมอรายตั้งคณะนิกาย^{๒๙} ให้บรรพชา
 อุปสมบทแก่กุลบุตรที่มีศรัทธา สงเคราะห์แก่คฤหัสถ์ด้วยธรรมกถา^{๓๐} อนุศาสนโนวาท^{๓๑} ในธรรมส่วนกาล^{๓๒} ประดิษ-
 ฐานธรรมยุติกนิกายให้รุ่งเรืองแพร่หลายขึ้น ในครั้งนั้นภิกษุสงฆ์ในภายในพรรษา สามสิบหย่อนบ้าง สามสิบเศษ
 บ้างโดยชุกชุม ครั้นอยู่มาทรงพระปรารภขึ้นด้วยเรื่องสีมา^{๓๓} ว่า การที่ทำทุกวันนี้ก็เป็นการหยาบไม่มั่นคง ไม่สำเร็จ
 ด้วยอำนาจสงฆ์เป็นการเนื่องด้วยฆราวาสไป คนทุกวันก็ไม่มีใครรู้สีมาลักษณะ^{๓๔} โดยพิศดาร ทำเอาตามลัทธิ
 อาจารย์ที่ตนได้เห็นมา ทรงรังเกียจดังนี้จึงให้ชุดก่อนศิลาณิมิต^{๓๕} ในวัดสมอรายนั้นขึ้นดู ก็เห็นว่าเล็กไม่ควรจะเป็น
 นิमितได้ ทรงสั่งเวช^{๓๖} สลดพระทัยด้วยสีมาพิบัติ จึงสืบหาสงฆ์บริษัทที่อุปสมบทมาแต่โบราณ^{๓๗} สีมาที่เขาเล่าว่า
 เป็นของพระอรหันต์ผู้ใด ๑๘ รูป มาเป็นคณะปรกการกสงฆ์ ให้อุปสมบทกรรมซ้ำอีกครั้งหนึ่งในที่สีมาน้ำวัด
 สมอราย เมื่อศักราชล่วงไปได้ ๑๑๙๒^{๓๘} ปีชานโทศกอีกครั้งหนึ่ง

ในปีชานนั้นสั่งให้ขุนอินทพรินิจเจ้ากรมช่างหล่อ ทำหุ่นพระพุทธรูปหน้าตักคอกเศษหล่อขึ้นองค์หนึ่ง
 จำหลักพระนามว่า^{๓๙} พระสัมพุทธพรรณี^{๔๐} ครั้ง^{๔๑} เมื่อปีเถาะน้ำมาก^{๔๒} ศักราช ๑๑๙๓^{๔๓} ได้ไปรับพระเจดีย์
 หล่อด้วยทองเหลืองมาจากวัดศาลาปูนองค์หนึ่ง^{๔๔} แล้วรับสั่งให้ขุนอินทพรินิจเอาเงินหล่อสวมลง^{๔๕} สูงประมาณ
 คอกเศษ ที่ต่าหนักเก่าวัดมหาธาตุ ครั้นถนัดแลงเสด็จไปนมัสการพระปฐมเจดีย์^{๔๖} พระสงฆ์ได้ตามเสด็จไปด้วย
 หลายรูป ครั้นเวลาค่ำเสด็จขึ้นไปสวดมนต์บนลานพระ ครั้นสวดจบแล้วจึงทรงอธิษฐานด้วยภาษามคธความว่า ที่
 เจดีย์สถานนี้ข้าพเจ้ามีความเชื่อความเลื่อมใสว่า คงเป็นของเก่าเป็นแท่นในเขตแดนสยามนี้ไม่มีที่ไหนที่จะเป็นของ
 โบราณยิ่งขึ้นไปกว่าองค์นี้ไม่มีแล้ว เพราะลวดลายนั้นก็ประหลาดผิดกันกับของทุกวันนี้ จนคนเห็นเข้าไม่รู้จักว่า
 พระเจดีย์ อีกประการหนึ่งผู้ที่เขาได้ก่อสร้างลงไว้เห็นจะได้ปูชนียวัตถุของประณิตอุดมคติ ที่ควรที่จะเชื่อจะเลื่อมใส
 เขาจึงบริจาคทรัพย์เป็นอันมาก ก่อสร้างลงไว้ให้เป็นของถาวรโตใหญ่มั่นคงตั้งอยู่สิ้นกาลนาน ถ้าพระธาตุของ
 พระผู้มีพระภาคย์หากจะยังประดิษฐานเหลืออยู่ในโลก ก็คงจะมีอยู่ในที่เช่นนี้เป็นแน่ไม่สงสัย ถ้าในเจดีย์สถาน
 นี้มีพระธาตุบรรจุไว้ภายในขออารักขเทพดาผู้รักษางจได้แบ่งให้สักสององค์ จะเอาไปบรรจุไว้ในพระพุทธรูป
 ที่หล่อใหม่นั้นองค์หนึ่ง^{๔๗} ในพระเจดีย์เงินองค์หนึ่ง^{๔๘} ไว้เป็นที่ไหว้ที่บูชาในกรุงเทพฯ ให้สมควรเพราะว่าในที่นี้
 เดียวนี้ก็เป็นป่าไปเสียแล้ว ไม่ควรจะเป็นที่ไปมาบูชาแห่งมหาชนเป็นอันมาก ขอเทพเจ้าจงได้แบ่งพระสารีริกธาตุ
 ให้สององค์เกิด แล้วรับสั่งให้มหาคุช^{๔๙} เปรียญเอก นายริน มหาดเล็ก เอาผอบใส่พานขึ้นไปตั้งไว้ในโถงพระเจดีย์
 ด้านตะวันออก

ครั้นเวลาบ่ายจะเสด็จกลับลงมา ไปเชิญเอาผอบลงมาก็กหาได้อะไรไม่ ครั้นกลับมาถึงวัดแล้ว ล่วงไป
 ได้ประมาณสักเดือนเศษ พระเนาวรัตน์^{๕๐} องค์หนึ่งซึ่งทรงสร้างไว้เก้าย่างตักค้างอยู่ในหอพระวัดมหาธาตุ วันหนึ่ง
 เวลาประมาณห้าทุ่มเศษพระสงฆ์เข้าไปสวดมนต์อยู่ในนั้น สวดไปได้ครึ่งหนึ่งเห็นเป็นควันกลุ่ม^{๕๑} ขึ้น สีแดง ๆ
 กลิ่นหอมเหมือนควันธูปขึ้นที่ห่องพระพุทธรูปอยู่วันนั้นก็มากขึ้นมากขึ้นจนพระพุทธรูปนั้นแลดูแดงเหมือนสีนาก
 ไป พระสงฆ์ทั้งปวงก็ตกใจลุกเข้าไปดูสำคัญว่าไฟไหม้ขึ้นในที่นั้นก็หาเห็นอะไรไม่ กลับมานั่งสวดมนต์ไปจนจบ
 ควันนั้นก็จางไปหายไปครั้นสวดมนต์จบแล้วออกมาคั่นดูว่าใครสูมไฟไว้ที่ไหนก็หาไม่ ครั้นเวลารุ่งขึ้นไปกราบ
 บังคมทูลให้ทราบ เสด็จลงมาทอดพระเนตรพระพุทธรูป จึงเห็นพระธาตุในนั้นมากขึ้นกว่าเก่าสององค์จึงรับสั่งถาม
 พระสงฆ์ก็ไม่มีผู้ใดทราบ แล้วรับสั่งถามนายช่าง^{๕๒} ผู้รักษากุญแจว่าใครเอาพระธาตุมาใส่ไว้ในนี้บ้าง นายช่าง
 กราบทูลว่าไม่ทราบ จึงลงเห็นพร้อมกันว่า ของนั้นไม่มีเจ้าของเห็นจะมาเองแล้วแปลกกันกับของที่มีอยู่ในกาล
 ทุกวันนี้^{๕๓} องค์นั้นเล็กเท่าพินธุมีกาดสีขาวเหมือนกับดอกพิกุลสดแล้วมีสีขาวดังสีสังข์จุดอยู่สองแห่งตรงกัน

บางคนเห็นว่าตรงกันนั้นดำเข้าไปเหมือนกระดุกปลา บางคนเห็นว่าเป็นแต่จุดอยู่อย่างเดียว พระธาตุสององค์นั้น
เก็บไว้ในพระเจดีย์สุพรรณผลึก^{๕๔} บรรจุไว้ในพระสัมพุทธพรรณี^{๕๕}

ครั้งศักราชล่วงไปได้ ๑๑๙๕^{๕๖} ปีมะเส็งเบญจศก จะเสด็จขึ้นไปประพาสเมืองเหนือนมัสการเจดีย์สถาน
ต่าง ๆ ครั้นถึง ณ วันเสาร์ เดือน ๒ ขึ้น ๔ ค่ำ^{๕๗} เวลาบ่าย เสด็จออกจากวัดสมอรายจะขึ้นไปเมืองพิจิตร พระธรรม
วิโรจ^{๕๘} ไปทำการฉลองวัดเขาสูงช้าง^{๕๙} บ้านรายแขวงเมืองพิจิตร ประทับแรมไปตามระยะทาง เมื่อ ณ วันอังคาร
เดือน ๒ ขึ้น ๗ ค่ำ^{๖๐} ประทับอยู่หาดหน้าวัดมหาธาตุเมืองชัยนาท^{๖๑} เวลาห้าทุ่มได้ยินเสียงร้องใหญ่คล้ายเสียง
ช้างที่หนึ่งริมฝั่งปากช้างโน้นตรงเรือพระที่นั่งประทับ ครั้นเวลาเช้าถามชาวบ้านเขาว่าช้างที่นี่ไม่มี เห็นจะเป็น
จะเข้าใหญ่มาขึ้นชมพระบารมีร้องถวายเสียง เป็นสำคัญ

ครั้น ณ วันเสาร์ เดือน ๒ แรม ๒ ค่ำ^{๖๒} ถึงเมืองพิษณุโลก^{๖๓} ประทับอยู่หกวันปิดทองสมโภชพระชินราช^{๖๔}
วันที่เจ็ดเสด็จออกจากเมืองพิษณุโลก ณ วันพุธ เดือน ๒ แรม ๑๓ ค่ำ^{๖๕} เสด็จไปพระแท่นศิลาอาสน์^{๖๖} กลับมา
ในเวลาเย็น ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๒ แรม ๑๔ ค่ำ^{๖๗} เสด็จไปวัดพระฝาง^{๖๘} ค้างอยู่คืนหนึ่งกลับมาในเวลาเช้า
ครั้น ณ วันเสาร์ เดือน ๓ ขึ้น ๑ ค่ำ^{๖๙} จะเสด็จไปเมืองสวรรคโลก และ^{๗๐} นมัสการพระแท่น^{๗๑} อีกครั้งหนึ่ง เวลาค่ำ
ประทับศาลาด่านแม่รมัน^{๗๒} สองค่ำ^{๗๓} ข้างเช้าเดินขึ้นไป จนเวลาค่ำประมาณทุ่มเศษ ตำรวจถือคบนำเสด็จไปสัก
๕ คู่ เสือใหญ่มาแอบอยู่ ณ ข้างทางห่างสักสองวา พอเสด็จไปถึงตรงนั้นร้องถวายเสียงดังก้องที่หนึ่งแล้วก็หลีกไป
เวลาสี่ทุ่มถึงเมืองสวรรคโลก ประทับอยู่ ณ วัดเชิงเขา วันสามค่ำ^{๗๔} ข้างเช้าลุยข้ามลำน้ำเข้าไปในเมือง ประทับ
อยู่ในวัดมหาธาตุเมืองสวรรคโลก ข้ามที่วัดน้อย^{๗๕} ระหว่างแก่งหลวง^{๗๖} กับแก่งยางสัก^{๗๗} ต่อกัน น้ำที่นั่นตื้นลุย
ข้ามสบายริมฝั่งนั้นเป็นดินทราย แก่งนั้นเป็นศิลาผุดขวางลำน้ำอยู่ปลาที่นั่นก็ไม่มีเป็นที่น่าสนใจ ชาวบ้านก็อดอยาก
คนขึ้นไปมาก จะเที่ยวซื้อเนื้อปลาอาหารก็ไม่มี ประทับอยู่ในวัดมหาธาตุสี่ราตรี^{๗๘} เวลาบ่ายวันที่สอง^{๗๙} เสด็จไป
ประพาสแก่งหลวงว่าจะลงน้ำ ครั้นไปถึงที่นั่นแล้วรับสั่งว่าให้วิ่งเวียนไป ก็เสด็จลงบรรทมอยู่ที่ร่มไม้ใกล้แก่งหลวง

ครั้งนั้นปลามาแต่ไหนมากกว่ามากเป็นมหัศจรรย์ ที่ใกล้เสด็จอยู่นั้นปลาคะพายนใหญ่ ๆ ผุดกระโดด
ขึ้นตามกอดตะไคร่น้ำ^{๘๐} แลตามริมตลิ่งมากกว่ามาก คนที่ตามเสด็จไปนั้นจับปลาคะพายนร้อยใส่หาบได้คนละ
พวงบ้างคนละหาบบ้างไม่มีใครเว้นตัว เพราะเป็นคราวอัศจรรย์ ที่ห่างแก่งออกไปสามวาปลารายแลปลาอื่น ๆ ที่
เป็นปลาใหญ่ ๆ ผุดพล่านไปมากกว่ามาก เหมือนปลาในบ่อสระเมื่อฤดูแล้งเป็นมหัศจรรย์ ชาวบ้านเหล่านั้นก็ว่าไม่เคยมี
อยู่ที่นั่นอดจะตาย^{๘๑} ชาวแพล่องไม้มาติดอยู่ที่แก่งนั้นก็ว่าไม่เคยเห็น พวกที่ไปจับมาอย่างกินเป็นเสบียงทั่วทุกกองจน
กลับลงมา^{๘๒} ครั้นเสด็จกลับเสียแล้ว ปลานั้นก็ไม่มีเหมือนแต่ก่อน นี่ก็เป็นอัศจรรย์ด้วยพระบารมี^{๘๓} อย่างหนึ่ง^{๘๔}

ครั้น ณ วันขึ้นหกค่ำ^{๘๕} กลับมาลงเรือ เจ็ดค่ำ^{๘๖} เวลาเที่ยงถึงท่าธานี^{๘๗} เดินขึ้นไปเมืองสุโขทัย^{๘๘} ถึง
เวลาเย็นอยู่ที่นั่น^{๘๙} สองวัน เสด็จไปเที่ยวประพาสพบแท่นศิลา^{๙๐} แห่งหนึ่งอยู่ริมเนินปราสาท^{๙๑} เขาก่อไว้เป็น
แท่นหักพังลงมาตะแคงอยู่ที่เหล่านั้นชาวเมืองเขาเคารพสำคัญเป็นศาลเจ้า เขามีมวยสมโภชทุกปีคนเดินกรายทำ
อคาระก็ไม่ได้ เกิดเจ็บไข้ไม่สบาย เขาห้ามไม่ให้คนกล้ากรายเข้าไปใกล้ ทอดพระเนตรเห็นเสด็จตรงเข้าไปที่
แท่นศิลานั้น พวกกรมการปากสันกลัวเต็มทีกราบทูลว่าที่นี่ขลังนัก เสด็จทรงยืนประทับรับสั่งว่าอย่าทำ ๆ แล้ว
เสด็จขึ้นทรงนั่งบนแผ่นศิลารับสั่งว่าอยู่ท่าไมกลางป่า ไปอยู่บางกอกด้วยกัน จะได้ฟังเทศน์จำศีล ครั้นเห็นเจ็บ
สบายอยู่ เมื่อจะเสด็จกลับกับรับสั่งให้ชะลอ^{๙๒} ลงมาก่อเป็นแท่นไว้ที่ใต้ต้นมะขามวัดสมอราย^{๙๓} กับเสาศิลาที่
จารึกเป็นหนังสือเขมร^{๙๔} ที่อยู่ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามนั้นเอามาคราวเดียวกันกับแท่นศิลา ถึงเสาศิลาที่
เออลงมานั้นคิดดูก็เป็นอัศจรรย์ ดูเหมือนเทพเจ้าในเมืองนั้นจะบันดาลดังจะทูลว่า นานไปท่านจะได้เป็นพระ-
เจ้าแผ่นดินใหญ่ มีพระเกียรติยศเกียรติคุณ เช่นพระบาทสมเด็จพระอัฐ^{๙๕} ศรีสุริยพงษ์รามาธิบดีมหาธรรมราชาธิราช^{๙๖}
ซึ่งเป็นเอกราชในเมืองศรีสขนาลัย^{๙๗} ดังที่มีในจดหมาย^{๙๘} ในเสาศิลาฉะนั้น เพราะเมื่อเสด็จไปประทับอยู่ใน
เมืองนั้น รับสั่งว่ามาถึงเมืองนี้สบายพระทัยนัก ดูเหมือนเมืองที่เคยเสด็จอยู่มาแต่ก่อนทีเดียว

ครั้นเวลากลางคืนทรงพระสุบินไปว่า ชาวเมืองนั้นทั้งไพร่ทั้งผู้ดีมีบรรดาศักดิ์มาเฝ้ามาก ทูลเชิญเสด็จจะให้ประทับอยู่ในเมืองนั้นให้นาน ๆ เสด็จลาคิดดูเหมือนเทพดาจะบันดาลให้อามา เพราะไม่สามารถที่จะทูลด้วยวาจาให้ทราบได้ จึงบันดาลเป็นปริยาย^{๑๑๙} ให้นำมาเพื่อจะให้ความ เพราะในเรื่องในหนังสือในเสาดิลานั้นถูกต้องกับรัชกาลที่เป็นไปนี้โดยมาก^{๑๒๐} อันนี้เป็นการคาดคะเน ครั้น ณ วันอาทิตย์เดือน ๓ ขึ้น ๙ ค่ำ^{๑๒๑} กลับลงมาทำธานีลงเรือกลับลงมาเมืองพิจิตร ณ วันพฤหัสบดีเดือน ๓ ขึ้น ๑๓ ค่ำ^{๑๒๒} ถึงบ้านกะมัง^{๑๒๓} ประทับอยู่ที่นั่นสี่วัน ทำการฉลองวัดเขาลูกช้าง ครั้นเสร็จการที่นั่นแล้ว ถึง ณ วันจันทร์เดือน ๓ แรม ๒ ค่ำ^{๑๒๔} เสด็จไปเมืองกำแพงเพชรหยุดประทับเชิงไกร^{๑๒๕} ถึง ณ วันเสาร์เดือน ๓ แรม ๗ ค่ำ^{๑๒๖} ประทับเมืองไตรตรึงษ์ นมัสการพระมหาธาตุตาลเอน^{๑๒๗} แปรค้ำ^{๑๒๘} ถึงเมืองกำแพงเพชร ประทับทอดพระเนตรภูมิลำเนา^{๑๒๙} อยู่ที่นี่สามราตรี ณ วันอังคารเดือน ๓ แรม ๑๑ ค่ำ^{๑๓๐} กลับจากเมืองกำแพงเพชรมาอนบางพุทรา^{๑๓๑} วัน ๑๔ ค่ำ^{๑๓๒} ถึงนครสวรรค์ วันอาทิตย์เดือน ๔ ขึ้น ๑ ค่ำ^{๑๓๓} ถึงคังลำภา^{๑๓๔} วันขึ้นสามค่ำเสด็จถึงกรุงเทพฯ

ครั้นถึงศักราช ๑๑๙๘^{๑๓๕} ปีวอกอัฐศก ณ วันพุธเดือน ๒ ขึ้น ๕ ค่ำ^{๑๓๖} เวลา สามโมง ๘ บาท^{๑๓๗} เสด็จลงมาประทับอยู่ที่วัดบวรนิเวศ วันนั้นพวกที่มาคอยรับเสด็จดูแห^{๑๓๘} (แล) แลเห็นพระอาทิตย์ขึ้นเป็นสองดวงจนเวลาสามโมงเย็นเป็นอัศจรรย์ แสดงเหตุว่าท่านนั้นก็จะได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินองค์หนึ่ง เคารพสองรองลำดับแผ่นดินพระนั่งเกล้านี้ต่อไป

ครั้นอยู่มาทรงพระปรารภรังเกียจด้วยสีมาคาบเกี่ยว ว่าที่สามมุขผูกแต่มุขเดียวไม่ชอบกล จึงทูลขอที่เสียใหม่ทั้งสามมุข^{๑๓๙} ปักขายออกไปเท่าแนววงสียโดยรอบ^{๑๔๐} แล้วชำระถนนสมมติมุขอยู่หลายวัน ได้นำฉันททำกันแต่พระในวัดเป็นการเจียบ ๆ ครั้นล่วงไปสักปีเศษ ในเดือนยี่ ประกา^{๑๔๑} ทูลขอ^{๑๔๒} ให้เชิญพระชินสีห์^{๑๔๓} ออกมาจากมุขด้านตะวันตก^{๑๔๔} มาประดิษฐานไว้ในพระอุโบสถด้านตะวันออก^{๑๔๕} ในมุขนั้น เชิญพระพุทไธยาสน์^{๑๔๖} ไปไว้แทน แต่นั้นทรงพระท่านุบำรุงสั่งสอนบริษัท คฤหัสถ์ บรรพชิต ให้เจริญยิ่งขึ้นไป ด้วยข้อปฏิบัติต่าง ๆ ที่สมควรแก่ธรรมวินัย ครั้นนั้นกุลบุตรเกิดความเลื่อมใสพากันมาบวชเรียนมาก ภายในพรรษกาลมีพระสงฆ์จำพรรษา ๑๕๐ เป็นอย่างมาก ๑๓๐ เป็นอย่างน้อย ตลอดมาจนถึงปีระกา^{๑๔๗}

ครั้นเมื่อศักราช ๑๒๐๙ ปีมะแม นพศก^{๑๔๘} สังกัศลินิมิต ไปเมืองจีนได้เข้ามาทรงพระปรารภจะตั้งนิมิต สมมติสีมาวัดบวรนิเวศ^{๑๔๙} จึงให้นำฉันทพระที่ควรแก่ฉันทให้หมดทุกอาราม แล้วบรรดาพระที่บวชใน ณ ที่สีมาทุกอาราม ให้มาประชุมกันเป็นสังฆกรรมใหญ่รับสั่งว่าสมมติสีมาวัดบวรนิเวศแล้ว กลับเข้ามาสมมติสีมาวัด^{๑๕๐} เราเสียใหม่ ขยายออกไปให้โต ให้ควรแก่สังฆกรรมได้ทั้งในโบสถ์นอกโบสถ์^{๑๕๑} ด้านหน้าเอาต้นจันทร์เป็นนิมิต ด้านหลังเอาเสาดิลากเป็นนิมิต ให้มีสัญญาณดังตะโพน

ครั้นถึง ณ วันศุกร์ เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๓ ค่ำ^{๑๕๒} จึงได้นำฉันทประชุมพระสงฆ์สมมติสีมาวัดบวรนิเวศ ครั้นเสร็จแล้วกลับมาประชุมกันสมมติสีมาวัดบวรนิเวศอีกคราวหนึ่ง พอพระสงฆ์ประชุมพร้อมทำสังฆกรรมอยู่เวลานั้นฝนตกลงมาใหญ่ น้ำฝนได้ถึง ๓๕๐ เซน^{๑๕๓} ที่ไทยสมมติเรียกว่าหานหนึ่ง^{๑๕๔} เป็นอัศจรรย์ เมื่อสมมติสีมาเสร็จแล้ว เห็นน้ำฝนนั้นนองซ่งท่วมถึงเชิงกำแพงแก้ว แต่วัดบวรนิเวศนั้นหาสำเร็จไม่ ต้องกลับออกไปสมมติซ้ำอีกครั้งหนึ่ง เพราะพระพวกหนึ่งนำฉันทมาทางน้ำด้วยเรือ รับสั่งว่าฉันทถึง ณ ที่สีมาแล้วย่อมระงับไป ให้นำฉันทเสียใหม่ไปทางบก ได้ไปสมมติกันอีกคราวหนึ่ง ต่อเวลาจวนรุ่งวันนี้ก็ชอบกล ด้วยวัดบวรนิเวศเป็นวัดขึ้น^{๑๕๕} ควรจะสมมติต่อภายหลัง วัดบวรนิเวศเป็นวัดเดิม ควรจะสมมติก่อน เหตุดังนั้นจึงบันดาลเป็น

นี้ว่าด้วยเรื่องสมมติสีมา ต่อไปเป็นเรื่องฝรั่งลังกามีได้จดจำความสังเขปว่า

ครั้งแรก พระปลัดสัง^{๑๕๖} เป็นผู้ใหญ่ คุมเครื่องราชบรรณาการออกไปบูชาพระทันตธาตุ ณ เมืองลังกา กลับเข้ามาพาพระสงฆ์ สามเณร และคฤหัสถ์ชาวลังกาเข้ามามาก และได้สิ่งของต่าง ๆ มี พระธาตุ เป็นต้น มาถวายในแผ่นดินพระนั่งเกล้าเจ้าสยาม^{๑๕๗} มีความชอบกลับมาได้เป็นพระสมุทรมุนี

ครั้งที่สอง พระอมรภิรักขิต^{๑๔๐} ยังเป็นรัศ^{๑๔๑} อยู่ ออกไปกับพระสมุทรมุณี มีความชอบในลังกา พระสงฆ์และคฤหัสถ์ชาวลังการักใคร่สรรเสริญมากว่าเป็นพหูสูตผู้ฉลาดในธรรมวินัย

ครั้งที่สาม พระอโนมมุนี^{๑๔๒} ออกไป ชาวลังกากล่าวโทษ บอกเข้ามาเป็นความผิดว่าเป็นคนใจด่วนหงุดหงิด ไม่เห็นแก่ราชการ เขาจะฝากของราชบรรณาการถวายเข้ามาก็จัดหาไม่ทัน ความพิสดารต่าง ๆ นั้นมีแจ้งที่พระสาสนโสภณ^{๑๔๓} เป็นเจ้าพนักงาน^{๑๔๔}

ครั้นกาลนั้นล่วงไป ๆ ได้ ๑๔ ปีเศษ ถึง ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๕ ขึ้น ๒ ค่ำ ปีกุน^{๑๔๕} แต่ยังอยู่ในโทศก ศักราชยังเป็น ๑๒๑๒ เวลาเช้า สองโมงเศษ ท่านอัครมหาเสนาบดี^{๑๔๖} ให้มาเชิญเสด็จไปเสวยราชสมบัติ เสด็จไปประทับอยู่ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เวลาค่ำ เจ้าต่างกรมและพระองค์เจ้าผู้ใหญ่ผู้น้อยทำสังคีรียา^{๑๔๗} สาบานถวายต่อหน้าพระแก้ว และพระสงฆ์ราชาคณะผู้ใหญ่ประชุมกัน ๑๒ รูปเสร็จแล้ว

ครั้น ณ วันศุกร์ เดือน ๕ ขึ้น ๓ ค่ำ^{๑๔๘} เวลาห้าทุ่ม ทรงลาผนวชต่อหน้าพระราชาคณะฐานานุกรมเปรียญที่เป็นพระศิษย์หลวงเดิม^{๑๔๙} ๓๐ รูปประชุมกันแล้ว แล้วเสด็จเข้าไปประทับอยู่ ณ พลับพลาตรงหน้าคลังศุภรัต เวลาเช้าเสด็จออกทรงประเคนพระสงฆ์ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม คิดกาลที่ได้เสด็จอยู่ในวัดบวรนิเวศวิหาร ๑๔ ปี กับ ๘๖ วัน อนึ่ง ถ้าจะกระจายเป็นโมงวันได้ ๕๑๘๖ กับ ๒๒ โมง ด้วยประการดังนี้

เมื่อถึงวิสาขบูชาณมี ดิถีวันพฤหัสบดี เดือน ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำ^{๑๕๐} เวลาย่ำรุ่งแล้วสามบาท^{๑๕๑} ทำการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ณ วันศุกร์ แรม ๑ ค่ำ^{๑๕๒} เวลาเช้า ทรงตั้งพระราชาคณะ ขุนนาง ข้าราชการ ต่อไปจึงได้พระราชทานนามวัดสมอรายชื่อวัดราชาธิวาสวิหาร^{๑๕๓} เพราะเป็นที่ได้เคยเสด็จสถิตสำราญแต่ก่อนมา

อนึ่ง ชื่อพระปฐมเจดีย์นั้น ก็เป็นที่ได้ทรงพระราชศรัทธาเลื่อมใสมากมาแต่ในกาลปางก่อน จนถึงเมื่อได้พระบรมธาตุเป็นพลวเหตุ^{๑๕๔} ครั้นเมื่อถึงปีชวด^{๑๕๕} เดือนอ้าย^{๑๕๖} จึงได้มีพระบรมราชโองการให้กรมหมื่นบวรรังษีสूरียพันธุ์^{๑๕๗} ออกไปถ่ายอย่างรูปพระปฐมเจดีย์ของเก่าเข้ามาถวาย^{๑๕๘} โปรดให้สมเด็จพระองค์ใหญ่^{๑๕๙} ออกไปกะการที่สร้างพระปฐมเจดีย์ ในศักราช ๑๒๑๔ ปีชวด จัตวาศก^{๑๖๐} เป็นปีแรกเริ่มจับการ ครั้นก่อนขึ้นไปจนถึงปากกระมังแล้ว ร้าวครากไปด้วยข้างล่างนั้นบาง ก็พังทลายเลื่อนลงมา ในวันจันทร์ เดือน ๘ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ศักราช ๑๒๒๒ ปีวอก โทศก^{๑๖๑} แต่นั้นรื้อขยายรากให้กว้างออกไปข้างละ ๔ วา ครั้นถึง ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๕ ค่ำ^{๑๖๒} วางอิฐฤกษ์ก่อใหม่ตั้งต้นมาแต่นั้น^{๑๖๓}

เมื่อเกลิงถวัลยราชสมบัติล่วงไปได้สี่ปี มีพระบรมราชโองการให้หม่อมเจ้าดิศ^{๑๖๔} หล่อฐานพระชินสีห์ด้วยทองสัมฤทธิ์ แกะปั้นเป็นลายโบราณ ได้ยกขึ้นประดิษฐานประทับเทวุกในวันพฤหัสบดี เดือน ๘ ขึ้น ๘ ค่ำ ปีเถาะ สัปตศก ศักราช ๑๒๑๗^{๑๖๕} ข้างเจาะฐานเทวุกได้สะกิดทองหนักชั่งเศษ เมื่อการขัดแต่งลงรักสำเร็จแล้วถึง ณ วันพุธ เดือน ๔ ขึ้น ๑๓ ค่ำ^{๑๖๖} เสด็จทรงปิดทองทั้งฐานทั้งองค์ด้วยทองประเทือง^{๑๖๗} สองชั้น แล้วมีการสมโภช ๕ วัน เมื่อศักราช ๑๒๑๙ ปีมะเส็ง นพศก ณ วันศุกร์ เดือน ๑๐ แรม ๑ ค่ำ^{๑๖๘} โปรดให้เอาสะกิดทองพระชินสีห์นั้นไปผสมกับเงินทองต่าง ๆ หล่อเป็นรูปพระชินสีห์น้อยขึ้นไว้ เพื่อจะได้เป็นที่สักการบูชาในพระบรมมหาราชวัง กำไลทองค่านักหน้าต่ำลึง ครั้นเสร็จแล้ว ถึง ณ วันอาทิตย์ เดือน ๗ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ปีมะเมีย สัมฤทธิศก^{๑๖๙} ทรงบรรจุพระธาตุ แล้วให้มีการสมโภช ๔ วัน แล้วเชิญขึ้นพระราชนิเวศ^{๑๗๐} แหไปประดิษฐานไว้ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

เมื่อศักราช ๑๒๒๑ ปีมะแม เอกศก^{๑๗๑} ทรงพระกรุณาโปรดให้สร้างวิหารพระศาสดา^{๑๗๒} ศักราช ๑๒๒๕^{๑๗๓} ปีกุน เบญจศก ณ วันเดือนสี่ ข้างขึ้นทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้เจ้าพระยาอนุชิตชาญไชยชักพระศาสดา^{๑๗๔} มาแต่วัดสุทัศน์ขึ้นตั้งในวิหาร พระคือนั้นร้าวมานาน กระเทือนหักแต่ครั้งชักมาพักไว้วัดสุทัศน์ในครั้งก่อน^{๑๗๕} ทรงพระกรุณาโปรดให้กรมหมื่นวรศกดาพิศาล^{๑๗๖} เอาช่างหล่อมมาเทวุกตามให้มั่นคง สะกิดทองพระศาสดาที่ตกลงเอาไปหล่อเป็นพระศาสดาองค์น้อยประดิษฐานไว้ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

เมื่อศักราช ๑๒๒๙ ปีเถาะ นพศก^{๑๗๗} ได้พิชิตพระมหาโพธิมาแต่เมืองพุทธคยา^{๑๗๘} ทรงพระกรุณาโปรดให้สร้างแท่นโพธิสถานแก่ง^{๑๗๙} เช่นวัดปฐมวัน^{๑๘๐} จะทรงปลูกพระมหาโพธิ ครั้นการเสร็จ กำหนดวันจะเสด็จพระราชดำเนินมาทรงปลูก พอแขกเมืองฝรั่งเศสเข้ามาเฝ้า การนั้นสงบเลิกไป ครั้นแล้วเสด็จไปทอดพระเนตรสุรีย^{๑๘๑} ในทะเล^{๑๘๒} ครั้นเสด็จกลับมาทรงพระประจักษ์^{๑๘๓} เดือนหนึ่งกับห้าวันเสด็จสวรรคต^{๑๘๔} ดำรงในพระศิริสมบัติได้ ๑๗ ปี กับ ๕ เดือน กับ ๑๓ โมง ยังไม่เต็มวัน^{๑๘๕}

๑ วันเพ็ญเดือนสิบเอ็ด^{๑๘๖} พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าไปสวรรคต ครุवारยามเศษ บาทหนึ่งเพียงนั้น เกิดเหตุอัศจรรย์ หลายอย่างนานา

๑ เย็นพลบวันนั้น ดาวพฤหัสบดีใกล้จันทร์ ชวงโชตินักหนา เลือกวอดกว่าเห็น ดาวหางขึ้นมา ชี้ทิศเวลาเที่ยงแย่งกันไป ว่าหางกว่าดอก เห็นเข้าตกใจ อยู่ริมดาวใหญ่ ดวงหนึ่งเป็นสำคัญ เลือกวอดกว่าเห็น ที่ยอดสุทธาสวรรย^{๑๘๗} เหมือนดวงพระจันทร์ สามวงซ้อนเรียง เป็นแถวขึ้นไป เมื่อกาลจวนใกล้ ในวันใกล้เคียง มหาธาตุขึ้นทิศบูรพาใกล้เคียง อุกกาบาตตกเคียง ประพาสพิภพ^{๑๘๘}

๑ เมื่อบ่ายเย็นแล้ว พระบาททรงธรรม^{๑๘๙} ให้อาลักษณ์^{๑๙๐} นั้น จดหมายเรื่องเรียง^{๑๙๑} เป็นคำมครบาทบทสำเนียง ไพเราะเพราะเสียง อ่านขึ้นสลดใจ กับเครื่องนมัสการ พนักงานนำไป บูชาสงฆ์^{๑๙๒} ที่ในปวาราณา แสดงปฏิญาณ แต่ต้นเดิมมา แล้วขอขมา ในที่สุดกาล แล้วลาพระสงฆ์ ที่ได้ฟังอ่าน ด้วยราชโองการดังนี้อ่านแสดง^{๑๙๓} ๑

ยคุเม ภาเนตฺ สงฺฆโม ชานาตุ มยุห์ ภิกฺขุกาเล ปุณฺณปุณฺ มยา^{๑๙๔} เอสา วาจา
ภาสิตา ยโตหํ มหาปวาราณา ชาโต มาตุกฺขจิโต นิกฺขนโต^{๑๙๕} กาลํ กุรฺมาโน สเจ
มหาปวาราณาทิวเส พาฬุหิตฺลาโน อุโปสถาคาเร มหาปวาราณาสนฺนิปาตํ นีโต
ตถารูเปน พเลน สมณฺนาคโต ยถารูเปน พเลน สงฺฆํ เตวาจิกํ ปวาราณา สงฺฆสฺส
สมมุชา กาลํ กรายุญฺ ตํ สาธุ วตสฺส ตํ เม อนฺนุรูปํ อสฺสาติ^{๑๙๖} เอวรูปิ วาจา
ปุณฺณปุณฺ ภิกฺขุกาเล ภาสิตา อิทานิเมหิ คนฺนุโจ กุยาหํ กาหามิ เตนาหํ อิเม
สกุการเ วิหารํ ปิณฺนามิ อิเมหิ สกุการเหิ ปวาราณากมฺม^{๑๙๗} กโรนฺตํ สงฺฆํ
ธมฺมเมว ปุณฺณเม อุตฺตานํ วิย กตฺวา อญฺ มหาปวาราณา ครุวาริกา^{๑๙๘} ยถา มม
ชาตทิวโส อาพาโห เม อภิวัฑฺฒติ เอวํ ภายามิ อชฺช^{๑๙๙} กาลํ^{๒๐๐} กรายุญฺ
อาปฺจุจามหํ ภาเนตฺ สงฺฆํ จิรปริณิพฺพุตมฺปิ ตํ ภควนฺตํ อภิวัฑฺฒมิ อรหฺนฺตํ
สมฺมาสมฺพุทฺธํ ตสฺส ธมฺมํ นมสฺสํ อริยญฺจ สงฺฆํ นมามิ ยมหํ รตนตฺตยํ สรณํ
คโตมฺหิ

อจฺจุโย มํ ภาเนตฺ อจฺจุคฺคมา ยถาพาลํ ยถามุฬฺหํ ยถาอุทฺทลํ โยหํ ภาเนตฺ
อิมสฺมึ อุตฺตภาเว ตถา ตถา ปมตฺโต อุทฺทลานิ กมฺมานิ อกาสิ ตสฺส เม ภาเนตฺ สงฺฆโม
อจฺจุยํ อจฺจุยโต ปฏิคฺคณฺหาตุ อายติ สํวราย

อิทานิ มยา ปณฺจสุ สิลฺลสุ สํวรทฺธิญฺจานํ กตํ ตสฺส มยุห์ เอวรูปิ
มนสิกาโร อนฺนุจฺหิยติ สิกฺขิยติ ปณฺจสุ ชนฺนุสุ ฌสุ^{๒๐๑} วิญฺญาณฺณสุ ฌสุ สมฺพลฺลสุ
ฌสุ ทวาริภาสุ^{๒๐๒} เวทนาสุ นตฺถตํ โลกสฺมึ ยํ อุปาทียมานํ^{๒๐๓} อนวชฺชํ อสฺส^{๒๐๔}
อนุปาทานํ สิกฺขามิ สพฺเพ สงฺขาราว อนิจฺจา สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา ยถาปฺจุยํ
ปวตฺตนาติ เนตํ มม เนโสหฺมสฺมิ น เม โส อตฺตาติ^{๒๐๕} ยํ ยํ มรณํ สตฺตานํ ตํ

อนจุรียิ ยโต เอติ สพฺเพสํ มคฺโค อปฺปมตฺตา โหนฺตุ ภนฺเต อาปฺจุจามิ วนฺทามิ
ยํ เม อปรทฺธํ สพฺพํ เม สงฺโฆ ชมตฺ

อาตุรสมิ^{๒๐๖} เม กาเย จิตฺตํ น เหสุสตาตุรํ เอวํ สิฏฺฐามิ พุทฺธสฺส
สาสนานุกฺติํ กรํ.

๑) ทุ่มเศษวันนั้น ท้องฟ้าเป็นควัน หมอกกลุ้มโตใหญ่ ไซ้หน้าน้ำค้าง หมอกลงเหลือใจ บรูณว่าไว้
ทุมเกตุเหตุมี^{๒๐๗} แลดูท้องฟ้า เตี้ยต่ำเต็มที ดวงพระจันทร์นี้ แดงคล้ำหมองไป

๑) ครั้นถึงเวลา พระสงฆ์ปวารณา เสด็จสรวรรคาลัย สมกับเหตุเดิม ที่ได้ตรัสไว้ วันเพ็ญนี้ไซ้ ก็เหมือนวันเดิม
เป็นอัศจรรย์ใหญ่ ควรทำในใจ ไว้เชิดชูเฉลิม พระเกียรติต่อไป มาเป็นขึ้นได้ เหมือนพระวาทาเดิม^{๒๐๘} ถูกกาลเวลา
ไม่ต้องเพิ่มเติม ควรสรรเสริญเสริม เกียรติคุณความดี

๑) คำหนึ่งข้างเข้า^{๒๐๙} ภูมิเทพยเจ้า ที่ปฐมเจดีย์ เข้าสิงหญิงมอญ มาแสดงด้วยดี พระสุธรรมโมตริ^{๒๑๐}
ถามว่าอย่างไร ว่าเราจะมา บอกให้รู้ไว้ ตัวเราไซ้ อยู่มาช้านาน ที่พระปรารค์เจดีย์ เป็นที่นมัสการ วิตกรำคาญ
ถึงพระราชา เราเข้าไปเยี่ยม พอถึงเวลา ผุ่งเทพคณา ลงมารับไป เวลายามเศษ แห่หอมล้อมไสว สมเด็จพระจอมไทย
ขึ้นทรงวอทอง วอเงินอีกอัน มารับท่านนั้น ด้วยวอทั้งสอง พาไปส่งขึ้น บนปราสาททอง มียอดสิบสอง
กว้างใหญ่ไพบูรณ์ แล้วพาลอยไป ยิ่งแลยิ่งไกล ลิบลัปลับสูญ เรากลับออกมา บอกให้รู้มูล เหตุท่านสมบุรณ์
สุคติทางไป

๑) เหตุนี้อัศจรรย์ สำคัญโตใหญ่ เพราะชวนำไป ถึงในสิบโมง เร็วเกินคนนัก เห็นจักไม่ไกล เวลาท่มโมง
ก็ถูกต้องกัน เสียตายท่านรีบ เสด็จเร็วไปสวรรค พระคุณมหันต์ แก่หมู่ราษฎร ให้สัตว์เย็นสว่าง ทั่วทุกคน
เปรียบเหมือนจันทร์ ในวันบุรณ์มี ที่นี้จักมีดี ไม่เห็นรัศมี แสงสว่างเช่นนี้ มาลบลับสูญไป ท่านมีพระคุณ
แก่สัตว์มากใหญ่ ไม่เลือกว่าใคร ถ้วนทั่วทุกคน พระชนม์ท่านนั้น สองหมื่นสามพัน สามร้อยเศษพัน
ขึ้นไปห้าสิบเก้า^{๒๑๑} ถูกคราวสุริย์คน เกิดไข้เฝาลน เสด็จสรวรรคาลัย รัชกาลของท่าน นับได้หกพัน^{๒๑๒}
สามร้อยเป็นไป กับเศษห้าสิบ^{๒๑๓} ครบถ้วนลงใน วันปวารณาใหญ่^{๒๑๔} เดือนสิบวันเพ็ญ ในศักราช ๑๒๓๐
ปีมะโรงสัมฤทธิศก ฯ

๑) สมเด็จพระเทพท้าว	เมืองสวรรค
มากยิ่งความอัศจรรย์	ก่อให้
ผิดแปลกชนสามัญ	ในโลก
มากเทียบบุญท่านไท้	ก่อให้เกิดเป็น ฯ

๑) มะโรงสุญศก เมื่อกลางเดือนหก ฝนตกกว่าพัน ขึ้นค่ำเดือนสิบ^{๒๑๕} มณฑลพระจันทร์ บังดวงพระสุริยัน
มืดหมดสิ้นดวง เป็นสุริย์สรวรรคาส ประหลาดใหญ่หลวง ผุ่งชนทั้งปวง ไม่เคยเห็นพั่ง นับถอยขึ้นไป ได้มีสุริย์ใหญ่
ดังนี้อยู่ครั้ง แต่ก่อนแผ่นดิน อุทองสร้างวัง เมื่อกรุงเก่าตั้ง ก่อนนั้นขึ้นไป สักสี่สิบเศษ นักปราชญ์กล่าวไว้
สุริย์เช่นนี้ไซ้ ช้านานจึงมี ห้าร้อยปีเศษ ในเขตเท้านี้ จึงมีสักที่ ยากที่หมู่ชน จักได้ประสบ พบเห็นสักหน
นานหลายชั่วคน จึงมีสักคราว ถึงมีขึ้นแล้ว ถ้าคนโง่เขลา ไม่รู้เรื่องราว ทางฟ้าอากาศ อุกฺลิต^{๒๑๖} คราสคราว
แผนที่ซีกกล่าว ตรงเยื้องอย่างไร ในเมืองเดียวกัน ก็เห็นต่างได้ ตามห่างตามใกล้ เห็นไม่เหมือนกัน ต้องไปเที่ยวหา
ประเทศบางอัน ถูกตรงคราสนั้น จึงเห็นหมดดวง เป็นสุริย์อัศจรรย์ สำคัญใหญ่หลวง ผุ่งชนทั้งปวง ยากจักเล่าเรียน

ไม่ใช่การหยาบ ต้องมากความเพียร จลาคคิดเขียน คุณนารถการทำ บังเวียนเขียนวัด ชิดกะจดจำ ต่อปัญญาล้ำ เลิศล้ำคนนา จึงจู้จู้แจ้ง ในเรื่องวิชา ทายเหมือนด้วยตา เห็นแต่อย่างไร ปราชญ์พวกหนึ่งมา^{๒๑๗} คาดฟ้าเรือไฟ ทายแพ้วจอมไทย หลายอย่างเที่ยวมา^{๒๑๘}

๑ เมื่อเข้าเมืองเศษ ฝนตกลงมา เมฆคลุ้มคลุ้มหนา อาทิตยมืดดวง ไม่เห็นเมื่อจับ บังลับใหญ่หลวง แบ่งแปดสองล่อง^{๒๑๙} จึงสว่างออกมา สี่โมงเจ็ดบาท เห็นชัดเต็มตา จวนถึงเวลา จับหมดสิ้นดวง พอหมดมืดประหลาด มืดมืดทั้งปวง ที่ในกลางดวง ดำที่บอญกลาง ข้างริมขอบนั้น เหลืองดำปนกัน พร้อย ๆ รวง ๆ เป็นขอบรอบวง ดำตรงอยู่กลาง แล้วริมรอบข้าง แลบบปลาบออกมา สีคล้ายวงขอบ หมุนหันปั่นมา ข้างทิศหนึ่งนา เป็นดิ่งไม่ยาว ตั้งอยู่ใกล้ขอบ ดูคล้ายดวงดาว แล้วแสงวบบขาว วบบวบออกมา ประเดี๋ยวก็เห็น ขอบดวงสุริยา แลบบเลื่อนออกมา แสงวบบหายไป เมื่อมืดอยู่นั้น เข้มวงไล่กัน ไม่เห็นทางไป ดาวเคราะห์ผุดขึ้น เทียวเห็นขวกไขว่ ดวงเล็กอยู่ใกล้ สามใหญ่รายกัน เลือคนว่าเห็น สองดวงเท่านั้น เป็นพวกตาสั้น เหมือนชาวในกรุง เห็นแต่หนึ่งสอง ไม่มองไม่มุง ว่าลับเครื่องมุง กิ่งไม้ปิดบัง พุดไม้แยบคาย ดูไม่น่าฟัง คำพุดน่าซัง เหมือนของเคยมี

๑ จบโดยสังเขป คำแสดงเท่านี้ เล่ามากไม่ดี จะเป็นปดไป เช่นพวกฝรั่ง พอมีจุดไฟ ชักโคมขึ้นไป ครีตกัวในเรือ จะประสงค์ไปเล่า ว่ามืดล้นเหลือ ที่ในลำเรือ ต้องจุดโคมไฟ จะไปเล่าบอก แก่คนที่ไกล ไม่ให้เถียงได้ อ้างพยานทั้งลำ ที่จริงนั้นมืด มัวคลุ้มสีดำ เหมือนใกล้พลบค่ำ ฤๅจวนอรุณ หน้าคนจำได้ ไม่โดนกันวัน ท่านผู้มีบุญ แลเห็นแต่ไกล ไม่ต้องจุดเทียน ประทีปโคมไฟ แต่ที่ใกล้ไกล เป็นไม่เหมือนกัน ที่โน่นนั้นตก โมงเช้าต้นวัน ในกรุงเทพฯ นั้น ตกบ่ายสองโมง

๑ อีกคราวหนึ่งนั้น เดือนเก้ามีจันทร์ แต่ก่อนมะโรง^{๒๒๐} มะแมฝนแล้ง น้ำแห้งขอดโอง แม่นคนโง่โง่ง บ่นหาข้าวกิน ปีเสด็จประพาส ธรรมราชเขตถิ่น ก่อนจบบัดสิ้น ฝนตกมากมาย ต่อจวนใกล้หลุด หมุนหันถอยคลาย ผุ่งคนทั้งหลาย^{๒๒๑} จึงเห็นพระจันทร์ ในกรุงแจ่มแจ้ง เหมือนแล้งกลางวัน แต่แรกจบบัดนั้น เห็นจวนหลุดไป สรรพเคราะห์สองนี้ ควรจักจำไว้ ประเทศห่างไกล ยากจู้จู้กัน กล่าวเสร็จสิ้นเรื่อง สรรพเคราะห์สุริยจันทร์ ศักราชสองนั้น สี่ร้อยสิบเอ็ดปี ฯ

๑ จดหมายสรรพเคราะห์สิ้น	มีสุริย
จับหมดบังมิดมุล ^{๒๒๒}	มิดแท้
ปานพลบฤๅณ ^{๒๒๓}	จวนรุ่ง
ของขาวดูเก่าแท้	หนึ่งหน้าพอจำ ฯ

เรื่องความเสาศิลลาจารึกนั้น แปลเป็นภาษาไทยได้ความดังนี้ ว่าเมื่อมหาศักราช ๑๒๖๙ ศกขุน^{๒๒๔} พระบาทกรมแดงอัติ^{๒๒๕} ศรีธรรมราช^{๒๒๖} เป็นพระอุปราชอยู่ ณ เมืองศรีสัตนาแล^{๒๒๗} เป็นโอรสพระบาทกรมแดง-อัติฤๅไทย^{๒๒๘} ไชยเชษฐเมืองสุโขทัย^{๒๒๙}

ครั้นทราบข่าวพระบิดาทรงพระประชวรหนัก ก็ยกพยุหแสนยากรกระบวนทัพมาแต่วันขึ้นห้าค่ำ ลูวันเข้าพรรษา^{๒๓๐} ราตรีกาล เสด็จนำเสนาพลเฉพาะทิศทวาร ทราบความปราบศัตรูประหารสิ้นทุกองค์ แต่นั้นจึงเสด็จ ลีลาเข้าเสวยณเดรราช ด้วยเห็นว่าเมืองสุโขทัยนี้เกิดวิบัติอุบาทว์อัศจรรย์ คิดจะฉลองพระชนกพระองค์คืบรักษา พระวงศ์สืบภษัตริย์ต่อไป พระมาเถลิงให้เป็นทัยศรีสุดอัครเลไท อภิเศกถวายพระนามว่า พระบาทกรมแดง-อัติศรีสุริยพงษ์รามมหาธรรมราชาธิราช^{๒๓๑} เสวยราชสมบัติสืบกันมาแต่ ๑๒๗๖ ศกมะเมีย^{๒๓๒} เมื่อพระทัยเยือกเย็น อารีแก่สัตว์ ใครจะเอาทรัพย์สิ่งของมาถวายก็ไม่อยากรับ บังคับให้ทำบุญให้ทรัพย์นั้น เกื้อหนุนดำรงอยู่ในสงฆ์

บรรดาสัปบุรุษพากันเอาพัสดุสิ่งของมา ประรณานาจะศึกษาเล่าเรียนวิปัสสนา ท่านก็สั่งสอนให้เล่าเรียนขมิ้มมัน ท่านนั้นมิได้ปรารภนาซึ่งอามิส คิดแต่จะเป็นองค์พุทธ นำสัตว์ที่ต้องเกิดให้ข้ามสังสารทุกข์นี้อย่างเดียว สัตว์บางพวกมีความผิดต้องติดจองจำ เขานำมาถวาย ก็ทรงพระกรุณาช่วยไถ่โทษโปรดให้พ้นทุกข์

ขณะนั้น คนทั้งหลายทุกด้าวแดนก็มีจิตชื่นชมชกชวนกันมาแต่ทิศทั้งสี่เมืองสุโขทัย เสด็จเถลิงสมบัติ รักษาราชอาณาจักรด้วยพระกรุณาปราณีดังนี้ กิตติศัพท์อันนี้ก็เล่าลือระบือไปในนานาประเทศ เหตุฉะนั้นพระนาม พระบาทสมเด็จพระอัครศรีสุริยพงษ์นวมหารัชมหาราชธิราช ได้ยินไปถึงไหนแล้วก็คร่ำขามพระเดชไม่มีใครเสมอ

ในเวลานั้นมีพระเกียรติยศเป็นที่สรรเสริญทุกด้าวแดนประเทศต่าง ๆ ครั้งนั้นให้สร้างราชคฤหาสน์ ปราสาทราชมนเฑียร ขจิตด้วยสรรพรัตน^{๒๓๓} เนกโสภาคย์พิจิตร บพิตรจึ่งเอาบาตรประเคนพระสงฆ์อภิเศก สมณพราหมณ์ ตปคิยติ^{๒๓๔} สงฆ์ทั้งหลาย เสด็จให้เล่าเรียนศึกษาซึ่งศิลปศาสตร์วิชาที่เสด็จไทย^{๒๓๕} ทราบ คือวัน อัฐมีบุรณมีอามาวสีเพ็ญดับ แลเดือนอาษาฒสำหรับเข้าพรรษา อภิเษกมาสอภิกวาร์ซึ่งจะมีมาแลปีปกติ ไม่มี นักปราชญ์อื่นจะมาปามเสมอด้วยพระองค์ แต่นั้นให้อาราธนาพระเจดีย์และมหาเจดีย์ มาประดิษฐานเป็น พระมหาธาตุ สร้างสังฆาวาส อาราม วิหาร กุฏิสถานที่อยู่อาศัยพระสงฆ์ และหล่อพระพุทธรูปเท่าพระองค์ ด้วยทองสำริด ด้วยห้วงพระทัยปรารภนาจะเป็นพระพุทธรูป นำสัตว์ให้พ้นทุกข์ถึงนฤพาน แล้วให้สลัคนายช่าง^{๒๓๖} หล่อรูปพระนเรศ พระสุเมธรรดาบส พระศรีอาริย์ รูปพระมหศวร พระวิษณุกรรม ประดิษฐานในเทวาลัย มหาเกษตร ไว้เป็นที่นันทนุชา ณ ปามะม่วง

พระบาทสมเด็จพระอัครศรีสุริยพงษ์นวมหารัชมหาราชธิราช ทรงเล่าเรียนพระไตรปิฎก พระสูตรวินัย พระอภิธรรม โดยโลกาจารย์ทรงทรมานสั่งสอน ยติพราหมณ์ปติ^{๒๓๗} ทรงบัญญัติศาสตร์าคมธรรมเนียมด้วยทั้ง เนปร^{๒๓๘} ไชยาศิลาธารณ^{๒๓๙} คือคติดำราทินปาฏิบมาส ศวโรยะคราส^{๒๔๐} จันทรคราสยังเศษ^{๒๔๑} ทรงพระปริชา โอฬาริก^{๒๔๒} วิจารณ์คุณไม่มีใครจะยิ่งกว่า อาจเลือกสรรพิจารณาให้รู้แน่งนัตในอภิเษกมาสทินปาริณักษัตรสังเกตดู โดยกรรมประสิทธิ์^{๒๔๓} สมเด็จพระพิตรอาจถอนจะลบ ยกเป็นปีเดือนตามศิลปคณนา อนุสิทธิดังดีพระคัมภีร์ทุก มาตรา^{๒๔๔} มิได้เคลื่อนคลาดเลย เสด็จเสวยราชพิภพศรีสัตนาแลสุโขทัยได้ ๒๒ ปี

ถึง ๑๒๘๓ ศกฉลุ^{๒๔๖} สมเด็จพระพิตรไชยราชบัณฑิตยไ้ไปอัญเชิญมหาสามีสังฆราชอันมีศีล เรียน จบพระไตรปิฎกอันสถิตอยู่ ณ ลังกาทวีป มีศิลาจารย์ รู้กระษิณครบโดยมาก^{๒๔๗} แต่ครั้นจันทรมาจุมรรคันธ^{๒๔๘} จึ่งใช้สลัคนายช่าง^{๒๔๙} ให้ปลุกกุฏิวิหาร ณ หว่างปามะม่วงอันมีในทิศปัจจิมเมืองสุโขทัยนี้ ปราปราบเทรายเสมอ ในทางไป รวากับพระวิษณุกรรมมานฤมิตกัปกัน เมื่อได้สมเด็จพระมหาเถรกับภิกษุสงฆ์ทั้งปวงมา พระบาท- กมรเดงอัครให้จัดหมาก ข้าวตอก ดอกไม้ รูปเทียน บุษกลบงกช^{๒๕๐} และธง ทำสักการบูชาตลอดมรรคา ใช้ให้อำมาตย์มนตรี ราชตระกูลทั้งหลายไปทำสักการบูชา แต่เมืองอยู่^{๒๕๑} มาจนถึงเมืองเชียงทอง เมืองจันท์ เมืองวาร^{๒๕๒} ตลอดถึงเมืองสุโขทัย คาวุตหนึ่ง^{๒๕๓} จึ่งให้กวาดพระราชมรรคตั้งแต่ทวารทิศบูรพาไปจนทวารทิศปัจจิมต่อ ปามะม่วง ซึ่งปลุกกุฏิวิหารสถานทีเกษมไว้นั้น ประดับพระราชมรรคนั้น เกษมสำราญ ประไพยุรศักดิ์ราวหาก ทางสวรรค จึ่งอาราธนาพระมหาสามีสังฆราชเข้าพรรษาสิ้นไตรมาส เมื่อจุติพรรษา^{๒๕๔} แล้ว ทำการฉลองพระสำริด ที่หล่อเท่าพระองค์ พระพุทธรูปสมเด็จพระอัคร^{๒๕๕} ประดิษฐานไว้กลางเมืองสุโขทัย โดยบุรพทิศสถานพระมหาธาตุนั้น แล้วพึงธรรมทุกวัน ตั้งแต่คานหนึ่งบุรณมี คิด^{๒๕๖} พระราชทรัพย์อันดีพระราชทาน ทองคำขังสิบ เงินขังสิบ อุฬารภณท์ ต่าง ๆ อย่างละสิบ สลาวิจเรศหมากประกัน ๔ บาท^{๒๕๗} เครื่องกระยาทานทั้งหลาย นานาเนกประการ

เมื่อออกพรรษาลุอัฐมี พุทธวารบุรณพศุภ^{๒๕๘} ณ คำนวันนั้น พระบาทสมเด็จพระอัครศรีสุริยพงษ์นวมหารัชมหาราชธิราช สมทานศีลเป็นดาบส^{๒๕๙} บวชเฉพาะเนตร พระสุจณปฏิมา^{๒๖๐} อันประดิษฐานบนมณเฑียร ซึ่งเสด็จบูชาทุกวัน แล้วจึงอัญเชิญพระมหาสามีสังฆราชเถรานุเถรภิกษุสงฆ์ทั้งปวง ขึ้นบนเหมปราสาทมณเฑียร จึ่งบวชเป็นสามเณร เมื่อจะขอศีลนั้น พระบาทสมเด็จพระอัครเสด็จยืนขึ้น ยกอัญชูลี นมัสการพระสุจณปฏิมากับ

พระไตรปิฎก พระสามีสังฆราช ทรงอธิษฐานตั้งนี้ว่า ผลบุญที่อาตมาบวชต่อศาสนา พระพุทธรูปแดงอัฐ^{๒๖๑} คราวนี้
อัฐ^{๒๖๒} ไม่ปรารถนาจักรพรรดิสมบัติ อินทรสมบัติ พรหมสมบัติ อัฐตั้งปรารถนาขอขึ้นอัฐองค์ เป็นพระพุทธรูปนำสัตว์
ข้ามไตรภพนี้เกิด อธิษฐานตั้งนั้นแล้วจึงรับศรณาคมนี^{๒๖๓} ขณะนั้นแผ่นดินก็ไหวทุกทิศ ครั้นบวชแล้วจึงทรงจรด
ไม้เท้า ลงจากสุพรรณปราสาท^{๒๖๔} บาทจรไปลุโพรมะม่วง พอประดิษฐานพระบาทลงยังธรณี ปรกนี้ไหวยิ่งทุกทิศ
ทินสารทเข้าพรรษานั้น ซึ่งเสด็จออกเสวยอยู่ปรโศศ^{๒๖๕} ขณะนั้นไม่ควรเลยสรรพ ไม่เสวย เสพยานา
อากาศดาษสุริยเมฆา จันทรปราบกับดารากฤษทั้งปวงยิ่งกว่าทุกวัน ด้วยขณะนั้นจึงเสด็จบวชเป็นภิกษุ ณ ระหว่าง
พัทธสีมานั้น

ในขณะนั้นมีนาคราชหนึ่งอยู่โดยบุรพทิศสุโขทัยนี้ ยกพังพานขึ้นสูงพ้นคน แปรตาเฉพาะปามะม่วงนั้น
เห็นลอยผลดพลุ่งกลางอากาศลงต่อแผ่นดินนี้ ดูสูงเป็นคลองมีอำนาจประไพยิ่งนัก หนึ่งได้ยินสำเนียงระฆังดนตรี
ดุริยางคิโกไลไลตของชนคนมาทั้งปวง บรรดาที่อยู่ ณ ที่นั้นย่อมเห็นมหัศจรรย์ทั่วทุกแห่ง ด้วยเสด็จทำพระบารมี
เผอิญให้เป็นมหัศจรรย์มีหลายอย่าง เมื่อทำอัฐฐานคิกคิล และเมื่อทำบารมีสังนิพระขพุง เดือนนั้นเป็นคิมหไม่มีฝน
ด้วยอำนาจคิลกัน ทั้งทำซึ่งคำสัจ ปรกวิกิประวัติก็มปนาท ยังฝนบนอากาศให้ตกลงมา ณ ฤดูแล้ง แสดงอัฐจรรย์
ในการสร้างพระบารมี จึงจดหมายจารึกลงไว้ให้ถ้วนถี่ในแผ่นศิลา เพื่อจะให้เป็นที่เกียรติยศต่อไป ณ ภายหน้า

ลำดับนั้นบรรดามนตรีอำมาตย์ ไวรราชบัณฑิตวิทยาจารย์ เศรษฐีมหาศาล ราชประยูรวงศ์ ก็มา
ประชุมพร้อมจ่านจะให้นิยามนวช สมเด็จพระพิตรก็ให้ขุนนมพระสงฆ์สามเณรานุเถรทั้งปวง มาปรึกษาพร้อมกัน
กับพระราชประยูรวงศ์ ณ สันฐานศาลสถานชื่อ สันธิตศาลา พระบาทกรมแดงอัฐมีพระบัณฑูรกรุณาปราณี
บรรดาสงฆ์สามเณรจะให้ทราบทั่วกันด้วยธรรมเนียมการจะนิยามนวช แล้วพระองค์ก็ออกพระโอษฐ์ปลั่งวาจาให้นิยามนวช
ผลัดผ้ากาสาหวัดทั้งปวง ถวายพระนามพระบาทกรมแดงอัฐศรีธรรมมิกราช ครั้นต่อมาเป็นมหาธรรมมิกราช
ขณะนั้นสาธุชนทั้งหลายบรรดาที่มีใจอารีต่อธรรม ก็มาวิงวอนให้พระองค์ช่วยแนะนำสั่งสอนในธรรมที่จะเป็นคุณ
ในชาติหน้าสิ้นกาลนาน ภิกษุบริษัทมาวิงวอนให้พระองค์ช่วยแนะนำสั่งสอนในอัฐฐานคิกมรรค ฝ่ายอำมาตย์มนตรี
เสนา ประชาชนทั้งปวง ก็พร้อมกันผจงจิตปรารถนา จะให้พระองค์โปรดเกล็ดราชสมบัติ ทำนุบำรุงราชฐรสนององค์
พระบิดา ฝ่ายพระอนุชาทั้งปวงก็พร้อมกันอัญเชิญเสด็จให้ลาอาณิสสงฆ์สนวช ออกกรักษาบริษัทคืน พระองค์ได้
พระนามว่าพระบาทกรมแดงอัฐศรีธรรมมิกราช พระมหาสามีสังฆราชประดิษฐาน
พอถวายสนองพระชนก

ในกาลนั้นพระองค์มีพระหฤทัยระลึกถึงพระเชษฐาเมืองสขนาลัย จะเสด็จนำพยุหพลทั้งหลายไป
ครั้งนั้นราชฐรในเมืองสุโขทัยนี้ สยบแสงเสียใจต่อพระบารมีเป็นอันมากมณิต พระบาทกรมแดงอัฐเลไทย^{๒๖๖}
ผู้พระชนกมาละเลยแล้ว จะประดิษฐานต่อราชพงศสืบสนองเสด็จคืน เมื่อเป็นดังนั้น ท่านจึงอัญเชิญพระทองคำ
เป็นพุทธรูป ณ เมืองจันทร^{๒๖๗} มาประดิษฐานเป็นสนองพระองค์พระชนก ถวายพระบาทกรมแดงอัฐเลไทยผู้เป็น
พระชนก อภิเชกเวนเมืองสุโขทัยกับราชสมบัติอันพลด้วยทรัพย์ ราชฐรประชาทั้งปวง แล้วท่านจึงเสด็จไปปราบ
เมืองหนึ่ง ชื่อศรีจุทามนราชนคร^{๒๖๘} อยู่ทิศพายัพเมืองศรีสขนาลัย เสด็จทอดพระเนตรตามระยะมะรรคาไป
เห็นว่าหนทางนั้นลำบาก ยากที่ราชฐรจะไปมาจึงทรงพระกรุณาให้ชุดคลองจองถนน ตั้งแต่เมืองสุโขทัยจนตลอด
ถึงเมืองศรีสขนาลัย แลเมืองน้อยเมืองใหญ่ แวะเวียนไปตามระหว่างทางนั้น ด้วยเป็นการบุญฉลองพระคุณ
พระศพพระบิดา แล้วให้ตั้งด่านมีคณพิทักษ์รักษา อย่าให้คนหลบหนีข้ามเขตแดน หนึ่งอย่าให้เป็นทางเปลี่ยวมี
อันตราย ราชฐรจะไปมาค้าขายก็ให้ไปโดยสะดวก สำเร็จด้วยพระบารมี

ในครั้งหนึ่งเหตุต่าง ๆ ที่เป็นอัฐจรรย์ก็ให้จดหมายจารึกลงไว้ในเสาศิลา เพื่อคนในภายหลังได้รู้แจ้ง
ประจักษ์ในการบุญบาป รับประทานอาหารประพาศธรรมอย่าได้ประมาททุกคนเลย ซึ่งแผ่นดินไหวใหญ่คราวนี้ก็เกิดขึ้นด้วย
อำนาจบุญที่ท่านทำด้วยแท้ เราทั้งหลายไม่เคยเห็น บัดนี้มาผลบุญปรากฏต่ออนุ หมวดเราฟังท่านกล่าวหาว่าธรรม

นี้เกิด ต่อไปควรที่ชนทั้งปวงจะพยายามก่อกุศลบุญให้เจริญทุกคน บาปทั้งปวงพึงละอย่าพึงทำเลย พระมหาเถรไตรปิฎกมาแต่ลังกาทวีป สถิตอยู่พระสีโทลโดยทักษิณปามะม่วง ไว้คำสรรเสริญเกียรติยศ ซึ่งเสด็จทำผนวช จดจารึกศิลา ในระหว่างพัทธสีมา ณ ปามะม่วง โดยทิศประจิมเมืองสุโขทัยนี้ แลในหนังสือนี้คำอ้างสงฆ์ให้มีพิเศษเป็นสองอย่าง เพ่งเอาคุณอย่างอริยสงฆ์ก็ดี หรือว่าให้ในสงฆ์ทั่วไปไม่เฉพาะก็ดี หรือดังที่คำว่าสังกตอย่างนี้ก็ดี สงฆ์ไม่มีตัวดังนี้ ไขว่ว่า สงก สงที่มีตัว เช่น สงฆ์เถร สังฆราช สังฆลามี สังฆนายก อย่างนี้ใช้สงฆ์ เรื่องความหนังสือเขมรในเสาศิลาสันแต่เท่านี้ ฯ

แท่นศิลาที่ว่ามาข้างต้นนั้น^{๒๖๙} มีความระบุในเสาศิลาที่มาแต่เมืองสุโขทัย^{๒๗๐} แสดงแรกบัญญัติตั้งหนังสือไทยขึ้นใหม่ เมืองนั้นครั้งนั้นยังไม่เป็นเมืองเจ้า เป็นเมืองประเทศราชอยู่ เจ้าเมืองเป็นขุนรามคำแหงเป็นผู้ตั้งหนังสือไทยขึ้น จึงได้จดหมายไว้ในเสาศิลาว่า เมื่อมหาศักราช ๑๒๑๔ ศกปีมะโรง^{๒๗๑} พ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองศรีสัชนาลัยสุโขทัย ให้ปลูกไม้ตาลนี้ได้สิบสี่ปีเข้า จึงให้ช่างถากขดานศิลาดังหว่างกลางไม้ตาลนี้ อันเดือนดับเดือนหก^{๒๗๒} แปรคำ วัดเดือนเต็มทั้งแปดวัน ฝูงปู่ครูเถรมหาเถรขึ้นนั่งเหนือขดานศิลา สวดธรรมแก่อุบาสกฝูงทวย^{๒๗๓} จำศีล ฌีวันวันสวดธรรม พ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองศรีสัชนาลัยสุโขทัย ขึ้นนั่งเหนือขดานศิลา ให้ฝูงทวยบุตรเจ้าบุตรขุน^{๒๗๔} ถือบ้านถือน้อมกัน^{๒๗๕} วันเดือนดับเดือนเต็ม ท่านแต่งช่างเผือก กระพัตลยางบายอนยม-พอมงาม^{๒๗๖} ทั้งซ้ายขวา ชื่อรูปาศรี^{๒๗๗} พ่อขุนรามคำแหงขึ้นชี้ไป ณ พระที่อรัญญิก^{๒๗๘}

พ่อขุนรามคำแหงนี้เป็นบุตรขุนศรีอินทราทิตย์ เป็นขุนในเมืองศรีสัชนาลัยสุโขทัย ทั้งพม่า ลาว^{๒๗๙} กวแลไทยเมืองได้ห้าพันดอน^{๒๘๐} ทั้งไทยเขาไ้เขาของมาขึ้นมาก ฯ^{๒๘๑} ลุศักราช ๑๒๐๗ ปีกุน^{๒๘๒} ให้ชุดเอาพระธาตุออกให้ทั้งหลายเห็น ทำสักการบูชาบำเรอแก่พระธาตุได้เดือนหกวัน จึงเอาลงฝังในกลางเมืองศรีสัชนาลัย ก่อเจดีย์เหนือหกเขาแล้วจึงตั้งเวียงผาล้อมพระมหาธาตุเข้าสามด้านแล้ว^{๒๘๓} เมื่อก่อนลายหนังสือไทยนี้มี เมื่อศักราช ๑๒๐๕ ศกปีมะแม^{๒๘๔} พ่อขุนรามคำแหงหาใส่ไว้ใจ^{๒๘๕} และใส่ลายหนังสือไทยนี้ ลายหนังสือไทยนี้จึงมีเพื่อขุนเพื่อผู้ใดใจ^{๒๘๖} พ่อขุนรามคำแหงนั้นหาเป็นท้าวเป็นพระยาแก่ไทยทั้งหลายไม่^{๒๘๗} หาก เป็นครูอาจารย์สั่งสอนไทยทั้งหลาย ให้รู้บุญรู้ธรรมแท้แต่คนอันมีในเมืองไทย ด้วยรู้ด้วยหลัก^{๒๘๘} ด้วยเกล้าด้วยหาญ ด้วยแข็ง^{๒๘๙} ด้วยแรง^{๒๙๐} หากคนจะเสมอมิได้ อาจปราบฝูงข้าศึกมีเมืองกว้างทั้งหลาย^{๒๙๑} ปราบเมืองตะวันตกตลอดสระหลวง สองแคว ลูบจ่าย^{๒๙๒} สระคาเท้าฝั่งของ ถึงเวียงจันทน์เวียงคำเป็นที่แล้ว เบื้องตะวันตก^{๒๙๓} ตลอดคนที่^{๒๙๔} พระบาง แพรก สุพรรณภูมิ ราชบุรี เพชรบุรี ศรีธรรมราช ฝั่งทะเลสมุทรเป็นที่แล้ว เมือง^{๒๙๕} ตะวันตกตลอด เมืองฉอด เมืองบางคาพดี^{๒๙๖} สมุทรห้าเป็นแดน^{๓๐๐} เบื้องทิศหัวนอนตลอด^{๓๐๑} เมืองแพร่ เมืองน่าน เมืองพลัวพันฝั่งของเมืองขวาเป็นแดนแล้ว^{๓๐๒} ปลูกเลี้ยงฝูงลูกบ้านลูกเมืองนั้นชอบด้วยธรรมทุกคน

หนังสือเสาศิลานี้แก้กว่าหนังสือเสาศิลาที่จารึกเป็นหนังสือเขมร ๖๔ ปี^{๓๐๓} แสดงเรื่องเจ้าแผ่นดินในเมืองสุโขทัยไว้ทั้งสองเสาศิลา ถ้าจะใคร่ทราบกลต้นศักราชทั้งปวง ต้นพุทธศักราช ปีมะเส็ง มากกว่ามหาศักราช ๖๒๑ ต้นมหาศักราชปีเถาะ มากกว่าจุลศักราช ๕๖๐ ต้นจุลศักราชปีกุน พุทธศักราชมากกว่าจุลศักราช ๑๑๘๑ มิเอา ๑๑๘๑ ลบพุทธศักราชเป็นจุลศักราช แลถ้าจะใคร่รู้ปีเอา ๑๒ หารศักราช นับแต่ต้นศักราชนั้น ๆ ไปเท่าเศษเป็นปีที่ต้องประสงค์ วิธีเขมรสมกันดังนี้ เอาส่วนที่มากคือ พุทธ ๖๒๑ มหา ๕๖๐ กับจุลศักราชในปีนั้น คือ ๑๒๓๑ ผสมกันเข้าทั้งสามฐานได้ ๒๔๑๒ เท่าพุทธศักราช ในปีมะเส็ง เอกศก ๑๒๓๑ จงได้ทราบดังนี้ จะได้ไว้คิดสอบศักราชของบูรณ แลปีมะโรงต้นรัชกาลนี้ พุทธศักราช ๒๔๑๑ มหาศักราช ๑๗๙๐ จุลศักราช ๑๒๓๐ เสาศิลาหนังสือไทยอยู่มาได้ ๕๘๕ ปี เสาศิลาหนังสือเขมรอยู่ได้ ๕๒๑ ปี ถึงปีมะโรงสัมฤทธิ์ศกนี้ ถ้าคิดลบบวกถอยหลังขึ้นไปจนสักร้อยแผ่นดินเจ้าตากสินในครุหนึ่งขณะหนึ่ง ก็จะได้ทราบความแผ่นดินพระเจ้าตากสินนั้น จุลศักราช ๑๑๓๐ ปีชาลสัมฤทธิ์ศก^{๓๐๔} นั้น ตำรานี้วิเศษดีในกาลลบบวกศักราชต่าง ๆ นั้น

๑ ศักราชคิตดังนี้

มีดลับชนสามัญ

ไทยถือว่าสำคัญ

แยบยลคนเก่าแก่ง

ชอบขยัน

หอนแจ่ง

กลเลข

กล่าวอ้างคนไกล ฯ^{๓๐๕}

เชิงอรรถ

- ๑ ฉบับพิมพ์ ร.ศ. ๑๑๖ ไข่ กมรแดง
- ๒ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระนามเดิม เจ้าฟ้าชายมงกุฎ สมมุติเทววงศ์ พงศาสิทธิราชภัตริย์ ขัตติยราชกุมาร ราษฎรส่วนมากเรียกว่า เจ้าฟ้าใหญ่, เจ้าฟ้ามงกุฎ และขณะทรงผนวชมีพระนามฉายาว่า “วชิรญาณ” คนทั่วไปเรียกว่า เจ้าฟ้าพระ หรือพุทธกระหม่อมพระ
- ๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผนวช ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ภายในพระบรมมหาราชวัง โดยมีสมเด็จพระสังฆราช (ด่อน) วัดมหาธาตุเป็นอุปัชฌาย์
- ๔ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ราชวรมหาวิหาร เดิมชื่อ วัดสลัก เป็นวัดโบราณมีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา อยู่ด้านเหนือของพระบรมมหาราชวัง สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาทสถาปนาใหม่ให้ชื่อว่า “วัดนิพพานาราม” ต่อมาเปลี่ยนเป็น “วัดพระศรีสรรเพชญ์-ดาราม” และเปลี่ยนเป็นวัดมหาธาตุ ต่อมารัชกาลที่ ๕ ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์ด้วยเงินของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ จึงพระราชทานนามเพิ่มเติมว่า “ยุวราชรังสฤษฎิ์” (เนตรนภิศ นาควัชรและคณะ. วัดในกรุงเทพฯ: การเปลี่ยนแปลงในรอบ ๒๐๐ ปี. หน้า ๒๐)
- ๕ ปัจจุบันชื่อวัดราชาธิวาสราชวรวิหารตามนามที่ได้รับพระราชทานในรัชกาลที่ ๔ การที่ทรงย้ายมาจำพรรษาที่วัดนี้เพราะ ยึดคติโบราณคือ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงผนวชก็จำพรรษาที่วัดนี้ (ปวเรศวรียาลงกรณ์, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. พระราชประวัติในรัชกาลที่ ๔. ฉบับปรับปรุง พ.ศ. ๒๕๐๕. หน้า ๑)
- ๖ การศึกษาทางฝ่ายวิปัสสนาธุระ คือ เรียนวิธีที่จะชำระใจตนเองให้บริสุทธิ์หลุดพ้นจากกิเลส สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายไว้ว่า ผู้บวชเป็นภิกษุต้องศึกษาเล่าเรียน กิจในพระพุทธศาสนามี ๒ อย่าง คือ คันถธุระ และ วิปัสสนาธุระ คันถธุระคือ เรียนคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าโดยพยายามอ่านพระไตรปิฎกให้รอบรู้พระธรรมวินัย ซึ่งต้องใช้เวลาหลายปีเพราะต้องเรียนภาษาบาลีก่อนจึงจะอ่านพระไตรปิฎกเข้าใจได้ เจ้านายที่ทรงผนวชแต่พรรษาเดียวไม่มีเวลาพอ จึงมักจะเรียนทางวิปัสสนาธุระ อันเป็นการภาวนา เมื่อชำนาญแล้วอาจทรงอาคมซึ่งจะเป็นประโยชน์ในการพิชิตสงคราม เป็นต้น (ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. เรื่องพระจอมเกล้าฯ. หน้า ๑๔ — ๑๕)
- ๗ สัมโมหะวิหาร หมายถึง การอยู่ด้วยความลุ่มหลงงุ่นวาย
- ๘ ฉบับสมุดฝรั่งไข่ เหน
- ๙ มาจากภาษาบาลี อาจิณณกัปปิกา แปลว่า ข้อกำหนดที่เคยประพฤติปฏิบัติกันมา
- ๑๐ ฉบับสมุดฝรั่งไข่ สังเวค หมายถึง ความสลัดใจ, ความกลัว, ความเดือดร้อน, ความรำคาญ
- ๑๑ การศึกษาพระพุทธศาสนาตามแนว คันถธุระ เพื่อจะได้สามารถอ่านพระไตรปิฎกและศึกษาหาความรู้ได้โดยลำพังพระองค์
- ๑๒ กรุงศรีอยุธยา
- ๑๓ ความประพฤติที่คลาดเคลื่อน, ผิด
- ๑๔ ฉบับสมุดฝรั่งไข่ สังเวค
- ๑๕ ฉบับพิมพ์ ร.ศ. ๑๑๖ ไข่ รากงาว
- ๑๖ ฉบับพิมพ์ ร.ศ. ๑๑๖ ไข่ เวลากลางวัน ๆ หนึ่ง
- ๑๗ ฉบับพิมพ์ ร.ศ. ๑๑๖ ไข่ รักษาเทพดา
- ๑๘ ฉบับพิมพ์ ร.ศ. ๑๑๖ ไข่ ฤๅ
- ๑๙ ชื่อชาย นามฉายาว่า พุทรวงศ บวชมาจากเมืองมอญ เป็นผู้ชำนาญพระวินัยปิฎก และประพฤติวัตรปฏิบัติอย่างเคร่งครัด (ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. เรื่องพระจอมเกล้าฯ. หน้า ๒๑)
- ๒๐ ผู้รู้หลักอักขรวิธีภาษาบาลีอย่างดี
- ๒๑ จุลศักราช ๑๑๘๗ ตรงกับพุทธศักราช ๒๓๖๘
- ๒๒ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ราชวรมหาวิหาร
- ๒๓ ฉบับสมุดฝรั่งไข่ ทรงเล่าเรียนศึกษา
- ๒๔ ชื่อปิฎก ๑ คือ พระสูตรในพระไตรปิฎก (พระวินัย, พระสูตร และพระอภิธรรม)
- ๒๕ ฉบับสมุดฝรั่งไข่ บรรพพระพุทธ

- ๔๗ พระสัมพุทธพรณิ
- ๔๘ เจดีย์ทองเหลืองที่ได้มาจากวัดศาลาปูน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
- ๔๙ พระธรรมการ (ศุข)
- ๕๐ พระพุทธเนาวรัตน์ (ยังหาที่อยู่ปัจจุบันไม่ได้)
- ๕๑ กลุ่ม หมายถึง ปกคลุมอยู่ทำให้มืดครึ้ม
- ๕๒ ฉบับสมุดฝรั่งใช้ นายช้าง
- ๕๓ ฉบับสมุดฝรั่งใช้ แปลกกันกับของที่เขาอยู่ในกาลทุกวันนี้
- ๕๔ พระเจดีย์ที่ได้ทรงปฏิญาณขอพระบรมสารีริกธาตุที่พระปฐมเจดีย์
- ๕๕ ฉบับสมุดฝรั่งใช้ พระสัมพุทธพรณิ
- ๕๖ พุทธศักราช ๒๓๗๖
- ๕๗ ตรงกับวันที่ ๑๔ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๓๗๖
- ๕๘ พระธรรมวิโรจ พระราชาคณะวัดสมอรายในขณะนั้น
- ๕๙ ปัจจุบันเพี้ยนเป็น วัดเขารูปช้าง ซึ่งดูจากลักษณะหินบนยอดเขา ซึ่งมีลักษณะเหมือนรูปช้าง
- ๖๐ ตรงกับวันที่ ๑๗ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๓๗๖
- ๖๑ ฉบับพิมพ์ ร.ศ. ๑๑๖ ใช้ ไชยนาท
- ๖๒ เดือน ๒ แรม ๒ ค่ำ ตรงกับวันศุกร์ที่ ๒๗ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๓๗๖
- ๖๓ ฉบับพิมพ์ ร.ศ. ๑๑๖ ใช้ พิณโลก
- ๖๔ พระพุทธชินราช ประดิษฐานอยู่ในวัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร ซึ่งตั้งอยู่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำน่าน จังหวัดพิษณุโลก
- ๖๕ เดือน ๒ แรม ๑๓ ค่ำ ตรงกับวันอังคารที่ ๗ มกราคม พุทธศักราช ๒๓๗๖
- ๖๖ วัดพระแท่นศิลาอาสน์ ตำบลบรมอาสน์ อำเภอเมือง จังหวัดอุตรดิตถ์
- ๖๗ เดือน ๒ แรม ๑๔ ค่ำ ตรงกับวันพุธที่ ๘ มกราคม พุทธศักราช ๒๓๗๖
- ๖๘ ปัจจุบันชื่อ วัดพระฝางสว่างคบุรีมุนีนาถ อยู่ที่บ้านฝาง ตำบลผาจุ อำเภอเมือง จังหวัดอุตรดิตถ์ เป็นวัดเก่าที่สร้างมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย (การศาสนา, กรม. ประวัติวัดส่วนภูมิภาค เล่ม ๖)
- ๖๙ เดือน ๓ ขึ้น ๑ ค่ำ ตรงกับวันศุกร์ที่ ๑๐ มกราคม พุทธศักราช ๒๓๗๖
- ๗๐ ฉบับสมุดฝรั่งใช้ แวะ
- ๗๑ พระแท่นศิลาอาสน์
- ๗๒ ด่านแม่รมัน (ยังค้นไม่พบ)
- ๗๓ ตรงกับวันที่ ๑๑ มกราคม พุทธศักราช ๒๓๗๖
- ๗๔ ตรงกับวันที่ ๑๒ มกราคม พุทธศักราช ๒๓๗๖
- ๗๕ ยังค้นไม่พบ
- ๗๖ แก่งน้ำหน้าเมือง ศรีสะเกษ ปัจจุบันศรีสะเกษเป็นชื่อของอำเภอหนึ่งในจังหวัดสุโขทัย แก่งนี้กว้างใหญ่ น้ำน้ำกระแสน้ำเชี่ยว มีปลาชุกชุม
- ๗๗ ปัจจุบันคือ แก่งลึก อยู่ห่างจากแก่งหลวงลงไปประมาณ ๑ ก.ม. เป็นที่กว้าง ข้างใต้เป็นลานศิลาแลง มีรอยตัดศิลาไปใช้แก่งนี้น้ำเชี่ยวเช่นกัน
- ๗๘ อยู่จนถึงวันที่ ๑๕ มกราคม ๒๓๗๖ (นับตามจำนวนวัน)
- ๗๙ ตรงกับวันที่ ๑๓ มกราคม พุทธศักราช ๒๓๗๖
- ๘๐ ตะไคร้ น้ำ เป็นชื่อไม้พุ่มชนิดหนึ่ง ใบเรียวยาว มักขึ้นตามซอกหินในลำธารและริมน้ำ
- ๘๑ ฉบับสมุดฝรั่งใช้ อยู่เนืองจะตาย
- ๘๒ กรุงเทพฯ
- ๘๓ อิกะ มาจากศัพท์ อธิกะ แปลว่า ยิ่งใหญ่, สูงส่ง
- ๘๔ ฉบับสมุดฝรั่งใช้ อย่างนี้
- ๘๕ ตรงกับวันพุธที่ ๑๕ มกราคม พุทธศักราช ๒๓๗๖ เสด็จลงเรือล่องลงมาประทับแรมที่วัดทุ่ง

๘๖ ตรงกับวันพฤหัสบดีที่ ๑๖ มกราคม พุทธศักราช ๒๓๗๖

๘๗ ปัจจุบันอยู่ที่ตำบลธานี อำเภอเมือง จังหวัดสุโขทัย

๘๘ ฉบับพิมพ์ ร.ศ. ๑๑๖ ไข่ สุโขทัย

๘๙ ประทับที่ศาลาใหญ่วัดกลางในเมืองสุโขทัย และเสด็จชมเมืองเก่าเต็มวันเฉพาะในวันศุกร์ที่ ๑๗ มกราคมเท่านั้น
(พระราชประวัติรัชกาลที่ ๔. ฉบับปรับปรุง พ.ศ. ๒๕๐๕. หน้า ๑๑)

๙๐ พระแท่นมนังคศิลาบาตร

๙๑ เนินปราสาท เป็นเนินดินที่มีระดับสูงกว่าบริเวณอื่น ๆ ในกำแพงเมืองสุโขทัย อยู่ทางตะวันออกของวัดมหาธาตุ จังหวัดสุโขทัย บนเนินดินมีฐานโบราณสถาน เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าก่ออิฐ มีร่องรอยการขุดพบ กรมศิลปากรขุดค้นครั้งล่าสุดเมื่อพุทธศักราช ๒๕๒๔

๙๒ ฉบับพิมพ์ ร.ศ. ๑๑๖ ไข่ ชลอม

๙๓ ภายหลังเสวยราชย์แล้วโปรดให้เรือเอาพระแท่นและเสาศิลาไปไว้ที่ศาลาราย วัดพระศรีรัตนศาสดารามในพระบรมมหาราชวัง

๙๔ คือ ศิลปจารึกวัดป่ามะม่วง ภาษาเขมร บัญชีทะเบียน สท. ๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ชะลอลงแพ มาพร้อมพระแท่นมนังคศิลาบาตร นำมาเก็บรักษาไว้ที่วัดราชาธิวาสธรรมนาถวิหาร ต่อมาเสด็จประทับที่วัดบวรนิเวศวิหารราชวรวิหาร ก็ย้ายจารึกและพระแท่นฯ มาด้วย ครั้นเสวยราชย์แล้วโปรดให้นำไปไว้ที่ศาลารายในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม จนถึงรัชกาลที่ ๖ โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายศิลปจารึกทั้งสองมารวมไว้กับจารึกอื่น ๆ ที่หอพระสมุดวชิรญาณและปัจจุบันอยู่ที่หอพระสมุดวชิรญาณ กองหอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพฯ

๙๕ ฉบับเดิมใช้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

๙๖ พระมหาธรรมราชาลิไท

๙๗ ฉบับเดิมใช้ ศรีสุชนาไลย

๙๘ จดไว้, หมายถึง, จารึกไว้

๙๙ นัยทางอ้อม

๑๐๐ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ทรงคาดคะเนว่าข้อความที่จารึกในเสาศิลาจารึกหลักที่ ๔ ภาษาเขมรนั้น เมื่อได้แปลทราบความแล้วเห็นว่าใกล้เคียงกับเหตุการณ์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นส่วนใหญ่

๑๐๑ เดือน ๓ ขึ้น ๙ ค่ำ ตรงกับวันเสาร์ที่ ๑๘ มกราคม พุทธศักราช ๒๓๗๖ ประทับแรมที่ศาลาท่าธานี วันอาทิตย์ที่ ๑๙ มกราคม ประทับแรมวัดบ้านชุมแสง วันจันทร์ที่ ๒๐ ประทับแรมบ้านปากกิ่งค์ วันอังคารที่ ๒๑ ประทับแรมบ้านหาดขี้ควาย

๑๐๒ เดือน ๓ ขึ้น ๑๓ ค่ำ ตรงกับวันพุธที่ ๒๒ มกราคม พุทธศักราช ๒๓๗๖

๑๐๓ ปัจจุบันเป็นตำบลมะมั่ง อำเภอเมืองพิจิตร จังหวัดพิจิตร

๑๐๔ เดือน ๓ แรม ๒ ค่ำ ตรงกับวันอาทิตย์ที่ ๒๖ มกราคม พุทธศักราช ๒๓๗๖

๑๐๕ ปากน้ำเชิงไตร และวันแรม ๓, ๔, ๕ และ ๖ ค่ำ ประทับแรมไปตามลำดับคือ บ้านท่ามะเกลือ บ้านจิว บ้านแสนตอ (ชานู) และบ้านเกาะหนู

๑๐๖ เดือน ๓ แรม ๗ ค่ำ ตรงกับวันศุกร์ที่ ๓๑ มกราคม พุทธศักราช ๒๓๗๖

๑๐๗ วัดเจติยมหาธาตุ ตำบลวังพระธาตุ อันมีต้นตาลมียอดโน้มลงมา รัชกาลที่ ๔ ทรงเชื่อว่าเป็นเมืองไตรตรึงส์ของพระเจ้าแสนปม

๑๐๘ ตรงกับวันที่ ๑ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๓๗๖

๑๐๙ น่าจะหมายถึงภูมิประเทศ, ภูมิสถาน

๑๑๐ ตรงกับวันที่ ๔ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๓๗๖

๑๑๑ ทำบ้านพุทราอยู่ระหว่างชานูกับบ้านโคกในลำน้ำปิง และแรม ๑๒ และ ๑๓ ค่ำ ประทับแรมบ้านแดน และบ้านหัวดงตามลำดับ

๑๑๒ ตรงกับวันที่ ๗ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๓๗๖ ประทับแรมหาดทรายท้ายเมืองนครสวรรค์

๑๑๓ เดือน ๔ ขึ้น ๑ ค่ำ ตรงกับวันเสาร์ที่ ๘ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๓๗๖

๑๑๔ ตำบลหนึ่งในอำเภอมโนรมย์ จังหวัดชัยนาท เคยเป็นท่าที่จอดรับผู้โดยสาร และขนถ่ายสินค้าในสมัยที่ใช้การคมนาคมทางน้ำเป็นหลัก และขึ้น ๒ ค่ำ ประทับแรมที่บ้านน้ำบางพุทรา ทอดพระเนตรพระนอนจักรศรี ขึ้น ๓ ค่ำ ประทับแรมหาดกรวด ขึ้น ๔ ค่ำ ทอดพระเนตรพระนอนวัดอินทรประมูล เสด็จล่องลงมาถึงวัดมหาธาตุในวันขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๔

(ประวัติมหาดไทยส่วนภูมิภาคจังหวัดชัยนาท. หน้า ๑๐)

๑๑๕ พุทธศักราช ๒๓๗๙

๑๑๖ ตรงกับวันที่ ๑๑ มกราคม พุทธศักราช ๒๓๗๙

๑๑๗ เวลา ๙ นาฬิกา ๔๘ นาที

๑๑๘ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้จัดกระบวนแห่เสด็จตามประเพณีแห่งพระราชคณะไปครองวัด ให้เหมือนกระบวนแห่เสด็จพระมหาอุปราช เชิญพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาประทับวัดบวรนิเวศวิหารราชวรวิหาร

๑๑๙ คือพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหารนั้นเป็นสามมุข แต่ผูกพัทธสีมามุขหน้าแห่งเดียว จึงทรงขอพระบรมราชานุญาตพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้นำเป็นวิสุงคามสีมาเพิ่มทั้งสามมุข นับเป็นการผูกพัทธสีมาครั้งที่สองของวัดนี้

๑๒๐ ฉบับสมุดฝรั่งใช้ เท้าแนวพลงโดยรอบ, ในหนังสือตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร ใช้ เท้าแนวพลงโดยรอบ

๑๒๑ จุลศักราช ๑๑๙๙ ตรงกับพุทธศักราช ๒๓๘๐

๑๒๒ หมายถึงทูลขอพระบรมราชานุญาตพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

๑๒๓ ฉบับเดิมใช้ พระชินศรี ปัจจุบันเรียก พระพุทธชินสีห์ เป็นพระพุทธรูปสำคัญองค์หนึ่งในหัวเมืองฝ่ายเหนือ ทั้งโดยฐานะเป็นพระพุทธรูปที่งดงามและศักดิ์สิทธิ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเคารพบูชานับถือมาก ลักษณะพิเศษของพระพุทธรูปองค์นี้คือ นิ้วพระหัตถ์ยาวเท่ากันและนิ้วพระบาทก็ยาวเท่ากันด้วย แต่เดิมสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพ โปรดให้อัญเชิญจากวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดพิษณุโลก มาประดิษฐาน ณ มุขหลังของพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหารราชวรวิหาร และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ย้ายมาเป็นพระประธานในพระอุโบสถ ซึ่งอยู่ต่อมาจนถึงปัจจุบัน

๑๒๔ คือมุขหลัง

๑๒๕ คือมุขหน้า

๑๒๖ ฉบับเดิมใช้ “พระพุทธรุไสยาสน์” เข้าใจว่าเป็นองค์ที่ปัจจุบันเรียกว่า พระไสยา หรือ พระพุทธรุไสยาสิลา ซึ่งประดิษฐานอยู่ในพระวิหารพระศาสดาด้านตะวันตก

๑๒๗ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงลาผนวชเมื่อปีกุน พุทธศักราช ๒๓๙๔ ดังนี้ ปรีะกานในที่นี้จึงน่าจะหมายถึงปีพุทธศักราช ๒๓๙๒

๑๒๘ พุทธศักราช ๒๓๙๐

๑๒๙ ฉบับเดิมใช้ “วัดบรมนิวาส” วัดนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างแต่ครั้งยังทรงผนวช เรียกกันว่า วัดนอก ต่อมาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานนามใหม่ว่า วัดบรมนิวาสราชวรวิหาร พระราชประสงค์ในการสร้างวัดนี้คงจะเพื่อให้เป็นวัดคู่กันกับวัดบวรนิเวศวิหาร กล่าวคือ วัดบวรนิเวศวิหารเป็นวัดของคณะสงฆ์ฝ่ายคามวาสีของธรรมยุติกนิกาย ส่วนวัดบรมนิวาสเป็นวัดคณะสงฆ์ฝ่ายอรัญวาสีของธรรมยุติกนิกาย

๑๓๐ หมายถึง วัดบวรนิเวศวิหารราชวรวิหาร

๑๓๑ จึงนับเป็นการผูกพัทธสีมาวัดบวรนิเวศวิหารราชวรวิหารครั้งที่ ๓ โดยกำหนดนิมิตต์ ๖ แห่ง ด้านหน้ากำหนดด้วยรุกขนิมิตต์ คือ ต้นจันทน์ ๒ แห่ง ด้านข้างกำหนดด้วยอุทกนิมิตต์ คือ บ่อน้ำ ๒ แห่ง ด้านหลังกำหนดด้วยปาสาณนิมิตต์ คือ หลักศิลา ๒ แห่ง (วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร. หน้า ๒๗)

๑๓๒ คือสอบหน้า สอบหลัง และป่องกลาง

๑๓๓ ตรงกับวันที่ ๒๒ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๓๙๐

๑๓๔ เข้าใจว่าเป็น เชนติเมตร

๑๓๕ การวัดระดับน้ำฝนในสมัยโบราณ ใช้บาตรหรือหอยโข่งตั้งไว้กลางแจ้ง ถ้าได้น้ำฝนเต็มในวันนั้นแล้ว เรียกว่า ฝนตกท่าหนึ่ง บาตรที่นำมารองรับน้ำฝนนั้นเป็นบาตรตะกั่ว มีลักษณะปากกว้างแท่งตลอด ๑๐ นิ้วกึ่ง สูง ๙ นิ้ว กระทบโดยรอบ ๑ คืบ ๑๐ นิ้ว สามารถจุน้ำได้ ๑๒ ทะนาน (๒๐ ทะนานเป็น ๑ ถึง)

๑๓๖ เป็นวัดขึ้นกับวัดบวรนิเวศวิหารราชวรวิหาร

๑๓๗ หลักฐานบางแห่งว่า พระปลัดสังข์ เป็นภิกษุวัดบวรนิเวศวิหารราชวรวิหาร นามฉายาว่า สุภูติ นามเดิมว่า สัง (สังข์?) เป็นน้องของสมเด็จพระสังฆราช (สา) วัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมารามราชวรวิหาร ต่อมาได้เป็นพระสมุทรมุนี ภายหลังได้ลาสิกขา

๑๓๘ ฉบับสมุดฝรั่งใช้ พระบาทพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

๑๓๙ ฉบับเดิมใช้ พระสมุทรมุนี

๑๔๐ ภิษุวัตบวรนิเวศวิหารราชวรวิหาร นามเดิมว่า เกิด เป็นพระปลัด ฐานานุกรมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวครั้งทรงผนวช เมื่อกลับจากลังกา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดปรานว่ามีความชอบมาก พระราชทานนิตยภัตเท่าพระราชอาคันตุกะ และภายหลังได้เป็นเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหารราชวรวิหาร พระอมรารักษ์ (เกิด) องค์นี้เป็นผู้แต่งแบบเรียนหนังสือไทยชื่อ อักษรนิติ ด้วย

๑๔๑ รัต น่าจะเป็นคำว่า ปลัด (ดูเชิงอรรถที่ ๑๔๐)

๑๔๒ หลักฐานบางแห่งบันทึกว่า พระอโนมสิริมุนี นามเดิม ศรี ภายหลังเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์เจ้าอาวาสวัดปทุมคงคาราชวรวิหาร

๑๔๓ ฉบับพิมพ์ ร.ศ. ๑๑๖ ใช้ พระสาสนโคภิน เป็นภิษุวัตบวรนิเวศวิหารราชวรวิหาร นามเดิมว่า สา ต่อมาได้เป็นเจ้าอาวาสวัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมารามราชวรวิหาร และเป็นสมเด็จพระสังฆราช เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์สิ้นพระชนม์แล้ว

๑๔๔ เป็นเจ้าพนักงานจดหมาย

(ปวเรศวริยาลงกรณ์, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. พระราชประวัติในรัชกาลที่ ๔. ฉบับปรับปรุง พ.ศ. ๒๕๐๕. หน้า ๑๘)

๑๔๕ ตรงกับวันที่ ๒ เมษายน พุทธศักราช ๒๓๙๔

๑๔๖ หมายถึง เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) ว่าที่สมุหนะรณบดีและกรมท่าในขณะนั้น (รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) ต่อมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เป็นสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์

๑๔๗ การตั้งความสัตย์

๑๔๘ ตรงกับวันที่ ๔ เมษายน พุทธศักราช ๒๓๙๔

๑๔๙ หนังสือบางเล่มเรียก “ศิษย์ข้าหลวงเดิม” หมายถึงพระซึ่งถวายตัวเป็นศิษย์เรียนพระปริยัติธรรมกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขณะยังทรงผนวชอยู่ มีสมเด็จพระสังฆราช (สา) วัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมารามราชวรวิหาร, พระอมรารักษ์ (เกิด) เป็นต้น

๑๕๐ ตรงกับวันที่ ๑๕ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๓๙๔

๑๕๑ นาฬิกา ๖ นาที

๑๕๒ ตรงกับวันที่ ๑๖ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๓๙๔

๑๕๓ ฉบับเดิมใช้ วัดราชาธิวาสวิหาร นามนี้มาจากพระราชปรารภของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยทรงเห็นว่าวัดนี้เป็นที่ประทับระหว่างทรงผนวชของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ของพระองค์เอง และของสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาเสนานุรักษ์ จึงพระราชทานนามว่า วัดราชาธิวาสราชวรวิหาร

๑๕๔ หมายถึง เหตุแข็งแรง, เหตุที่มีกำลังกล้า

๑๕๕ ตรงกับปี พุทธศักราช ๒๓๙๕

๑๕๖ ตรงกับเดือนธันวาคม

๑๕๗ พระนามเดิม พระองค์เจ้าฤกษ์ โอรสสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาเสนานุรักษ์ (กรมพระราชวังบวรฯ ในรัชกาลที่ ๒) ผนวชเป็นสามเณรมาแต่สมัยรัชกาลที่ ๒ ทรงเป็นพระราชอาคันตุกะ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ในรัชสมัยรัชกาลที่ ๓ และทรงได้รับสถาปนาเป็นกรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ ในรัชสมัยรัชกาลที่ ๔ ทรงดำรงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย และทรงปกครองวัดบวรนิเวศวิหาร ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ ได้เลื่อนพระยศเป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ บวรรังษีสุริยพันธุ์ฯ และทรงได้รับมหาสมณุตมาภิเษกเป็นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ฯ ดำรงพระเกียรติยศเป็นสมเด็จพระสังฆปริณายกเมื่อพุทธศักราช ๒๔๓๔ สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๒๘ กันยายน พุทธศักราช ๒๔๓๕ ต่อมาในรัชกาลที่ ๖ ทรงสถาปนาเป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า เมื่อพุทธศักราช ๒๔๖๔

๑๕๘ เข้าใจว่าทรงดูอย่างจากพระมหาธาตุเจดีย์ วัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร จังหวัดนครศรีธรรมราชตามคำสันนิษฐานที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชฯ ทรงกล่าวไว้ว่า “การที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์เสด็จเมืองนครศรีธรรมราชบางทีจะเนื่องด้วยเรื่องคิดแบบอย่างรูปพระเจดีย์ ซึ่งจะก่อครอบพระปฐมเจดีย์องค์เก่าให้เป็นพระมหาสถูป ใหญ่ยิ่งกว่าพระเจดีย์องค์อื่น ๆ ในสยามประเทศนี้” (เรื่องพระปฐมเจดีย์, กรมศิลปากร ตรวจสอบชำระใหม่ พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานประชุมเพลิงศพคุณแม่พร สาทรพันธุ์ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ ๑๖ เมษายน ๒๕๐๖. หน้า ๑๔๒)

๑๕๙ คือ สมเด็จพระเจ้าพระยาองค์ใหญ่ เป็นนามที่ชนสามัญใช้เรียกสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เป็นแม่กองใหญ่ปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์

- ๑๖๐ ตรงกับปีพุทธศักราช ๒๓๙๕
- ๑๖๑ ตรงกับวันที่ ๒ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๔๐๓
- ๑๖๒ ตรงกับวันที่ ๒๐ กันยายน พุทธศักราช ๒๔๐๓
- ๑๖๓ โปรดให้กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ ๔ และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ออกไปก่อพระฤกษ์แทนพระองค์
- ๑๖๔ โอรสกรมหมื่นนครวงศ์บริรักษ์ ในรัชกาลที่ ๑ ทรงรับราชการกรมช่างสิบหมู่ ต่อมาทรงได้รับสถาปนา เป็นพระองค์เจ้าประดิษฐวรการ ในรัชสมัยรัชกาลที่ ๕
- ๑๖๕ ตรงกับวันที่ ๒๑ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๓๙๘
- ๑๖๖ เดือน ๔ ขึ้น ๑๓ ค่ำ ตรงกับวันพุธที่ ๑๙ มีนาคม พุทธศักราช ๒๓๙๘
- ๑๖๗ ฉบับสมุดฝรั่งใช้ ทองปาทาล้อง และ ฉบับพิมพ์ ร.ศ. ๑๑๖ ใช้ ทองปะทาล้อง หมายถึงทองคำเปลวอย่างหนาและเนื้อดีเหมือนทองของหลวง ใช้ว่า ทองประทาศี ก็มี
- ๑๖๘ ตรงกับวันที่ ๔ กันยายน พุทธศักราช ๒๔๐๐
- ๑๖๙ ตรงกับวันที่ ๒๓ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๔๐๑
- ๑๗๐ น่าจะเป็น “ราชชนทรยาน” หมายถึง ยานชนิดคานหามที่มีบุษบก
- ๑๗๑ ตรงกับปี พุทธศักราช ๒๔๐๒
- ๑๗๒ ฉบับสมุดฝรั่งใช้ พินารพระสาสดา และฉบับพิมพ์ ร.ศ. ๑๑๖ ใช้ พินารพระสาสดา วิหารพระสาสดานี้ตั้งอยู่หลังเจดีย์ในวัดบวรนิเวศวิหารราชวรวิหาร
- ๑๗๓ ตรงกับพุทธศักราช ๒๔๐๖
- ๑๗๔ ฉบับเดิมใช้ “พระสาสดา” เป็นพระพุทธรูปสร้างคราวเดียวกับพระพุทธรชินราชและพระพุทธรชินสีห์ เดิมประดิษฐาน ณ พระวิหารทิศใต้ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร จังหวัดพิษณุโลก ต่อมาได้ัญเชิญลงมาไว้ที่วัดบางอ้อช้าง จังหวัดนนทบุรี ภายหลังสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ อัญเชิญไปเป็นพระประธานวัดประดู่คลองบางหลวง ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ ทรงพระราชดำริว่า พระสาสดาเป็นพระพุทธรูปในพระอารามหลวงมาแต่โบราณ ไม่ควรจะอยู่วัดอื่นจึงโปรดให้อัญเชิญมาประดิษฐานไว้ที่วัดสุทัศนเทพวรารามราชวรมหาวิหาร ต่อมาในปีพุทธศักราช ๒๔๐๖ โปรดให้สร้างวิหารขึ้นในวัดบวรนิเวศวิหารราชวรวิหาร แล้วเชิญพระสาสดาจากวัดสุทัศนเทพวรารามราชวรมหาวิหารไปประดิษฐานในวิหารนั้น
- ๑๗๕ ในเดือน ๔ แรม ๑๐ ค่ำ ปีฉลู ตรงกับวันพฤหัสบดีที่ ๒๓ มีนาคม พุทธศักราช ๒๓๙๖
- ๑๗๖ พระนามเดิม พระองค์เจ้าอรุณวงศ์ โอรสในรัชกาลที่ ๒ ทรงได้รับสถาปนาเป็นกรมหมื่นวรศัสดาพิศาล และว่าการกรมกองแก้วจินดาและกรมช่างหล่อ ในรัชสมัยรัชกาลที่ ๔ แล้วได้รับการสถาปนาเป็นกรมหลวงวรศัสดาพิศาล สุกุณนาการสวัสดิ ในรัชสมัยรัชกาลที่ ๕
- ๑๗๗ ตรงกับพุทธศักราช ๒๔๑๐
- ๑๗๘ คือต้นโพธิ์ที่ได้พันธุ์มาจากเมืองพุทธคยา ประเทศอินเดีย ซึ่งขณะนั้นเพิ่งเป็นที่ทราบกันโดยนักโบราณคดีชาวยุโรปสันนิษฐานว่าเป็นที่ตรัสรู้แห่งพระพุทธเจ้า
- ๑๗๙ ที่ปรากฏสร้างเป็นฐานโพธิ์มีทับเกษตรล้อม เรียก พระโพธิมระ
- ๑๘๐ ต้นฉบับเดิมใช้ว่า “วัดประทุมวัน” नामเดิมคือ วัดปทุมวนารามราชวรวิหาร
- ๑๘๑ เป็นคำเรียกอย่างหนึ่ง (ภาษาปาก) ของ สุริยุปราคา หรือ สุริยคราส
- ๑๘๒ ฝั่งทะเลตะวันออกของแหลมมลายู ประทับแรม ณ ค่ายหลวง ตำบลหว้ากอ แขวงเมืองประจวบคีรีขันธ์ เป็นวันอังคารที่ ๑๘ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๔๑๑
- ๑๘๓ เมื่อวันอาทิตย์ที่ ๓๐ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๔๑๑
- ๑๘๔ เมื่อวันพฤหัสบดีที่ ๑ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๑๑ เวลาบ่ายหนึ่ง (๒๑.๐๐ น.) ณ พระที่นั่งภาณุมาศจรัญ
- ๑๘๕ ระยะเวลาที่เสวยราชย์นี้ บางท่านก็ว่า ๑๗ ปี ๕ เดือน ๒๙ วัน
- (ประยูร สิงหนัด และ วิสุทธิ ทิพารัตน์. ราชสำนักสยามชุดพิเศษ. หน้า ๑๐๖)
- ๑๘๖ ฉบับสมุดฝรั่งใช้ เดือนสิบแปด

๑๘๗ ฉบับสมุดฝรั่งใช้ สุทธาสวรรค์ คือ พระที่นั่งสุทธาสวรรย์ ซึ่งอยู่บนกำแพงพระบรมมหาราชวังระหว่างประตูเทวาพิทักษ์และประตูศักดิ์ไชยสิทธิ์ และคำ “สุทธาสวรรย์” นี้ เป็นนามที่รัชกาลที่ ๓ พระราชทานเมื่อทรงสร้างขึ้นใหม่ให้เป็นปราสาทมียอดเป็นทรงมณฑป ๕ ชั้น ต่อมา รัชกาลที่ ๔ โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนนามใหม่เป็น “พระที่นั่งสุทโธสวรรย์”

๑๘๘ ฉบับสมุดฝรั่งใช้ ประภาษพิธีภัณฑ์ และฉบับพิมพ์ ร.ศ. ๑๑๖ ใช้ว่า “ประกาศพิธีภัณฑ์” คือ พระที่นั่งประพาสพิธีภัณฑ์ เป็นพระที่นั่งในหมู่พระอภิเนาวนิเวศน์ ในพระบรมมหาราชวัง สร้างขึ้นสมัยรัชกาลที่ ๔ ใช้เป็นที่จัดแสดงศิลปโบราณวัตถุและสรรพสิ่งอันเป็นเครื่องราชบรรณาการจากต่างประเทศ ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ โปรดให้รื้อลงเสียเพราะชำรุด แล้วโปรดให้สร้างพระที่นั่งวัลลวลมหาราปราสาท แทน ณ ที่นั้น เมื่อพุทธศักราช ๒๔๒๑

๑๘๙ หมายถึง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๑๙๐ คือ พระศรีสุนทรโวหาร (ภัก) ซึ่งต่อมาได้เลื่อนเป็น พระยาศรีสุนทรโวหาร เมื่อครั้งบวชเป็นพระภิกษุ เป็นที่พระศรีวิสุทธิวงศ์

๑๙๑ เขียนตามคำบอกเป็นพระราชนิพนธ์ขอขมาพระสงฆ์

๑๙๒ ที่ประชุมสงฆ์นั้น มีกรมหมื่นบวรรัษฎายุพินธุ เป็นประธานในพระวิหารหลวงวัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมารามราชวรวิหาร ซึ่งเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปรัตนาราย, พระพุทธรูปหิรัญคัลลภ, พระพุทธรูปชินสีห์จำลอง, พระพุทธรูปนารายณ์จำลอง และพระศาสดาจำลอง

๑๙๓ เป็นส่วนที่เรียกว่า “พระราชนิพนธ์ขอขมาสงฆ์” เคยพิมพ์เผยแพร่พร้อมคำแปลแล้วใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๕๒, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ ของ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ และ ประชุมจดหมายเหตุ เรื่องสุริยุปราคาในรัชกาลที่ ๔ และเรื่องรัชกาลที่ ๔ ประชวรและสวรรคต ในการพิมพ์ครั้งนี้ นายเกษียร มะปะโม* ตรวจแก้เป็นภาษาบาลีปัจจุบัน อนึ่ง หากมีศัพท์ที่ต่างไปจากฉบับที่เคยพิมพ์เผยแพร่แล้วดังกล่าว จะอธิบายในเชิงอรรถว่า “ฉบับจดหมายเหตุ” ใช้หรือไม่ใช้อย่างไร ส่วนคำแปลนั้นดูเพิ่มเติมได้ในภาคผนวก

๑๙๔ ฉบับสมุดฝรั่งใช้ ปยา ฉบับจดหมายเหตุไม่มีศัพท์นี้

๑๙๕ ฉบับสมุดฝรั่งใช้ มาตฤกฏฉิยา นิทขณโต ฉบับจดหมายเหตุไม่มีศัพท์นี้

๑๙๖ ฉบับจดหมายเหตุใช้ อสุส อิติ

๑๙๗ ฉบับจดหมายเหตุใช้ มหาปวารณากุมม

๑๙๘ ฉบับจดหมายเหตุใช้ คุรุวาริกา

๑๙๙ ฉบับพิมพ์ ร.ศ. ๑๑๖ ใช้ อชฺช

๒๐๐ ฉบับพิมพ์ ร.ศ. ๑๑๖ ไม่มีศัพท์นี้

๒๐๑ ต่อจากศัพท์นี้ ฉบับจดหมายเหตุมีข้อความเพิ่มเติมนี้ “อชฺชตติเกสฺ อายตเนสฺ จสฺ พหิเรสฺ อายตเนสฺ จสฺ

๒๐๒ ฉบับจดหมายเหตุใช้ จสฺ จทวาริเกสฺ ฉบับเดิมใช้ จทวาริกา

๒๐๓ ฉบับพิมพ์ ร.ศ. ๑๑๖ ใช้ อูจฺจาทิยามาน

๒๐๔ ต่อจากศัพท์นี้ ฉบับจดหมายเหตุมีข้อความเพิ่มเติมนี้ ยํ วา ปุริโส อูปาทียนุโต อนวชฺชวา อสุส

๒๐๕ ฉบับจดหมายเหตุใช้ อตฺตา อิติ

๒๐๖ ฉบับจดหมายเหตุใช้ อาตฺรสุมฺปิ

๒๐๗ ฉบับสมุดฝรั่งใช้ ทุมเกตเกิดมี

๒๐๘ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยรับสั่งไว้แต่ครั้งทรงผนวชว่า ปราธมนจะสวรรคตในวันคล้ายวันพระราชสมภพ “ด้วยฉันออกอุทานวาจาไว้ เมื่อบวชอยู่นั้นว่า วันใดเป็นวันเกิด อยากจะตายในวันนั้น วันฉันเกิดเป็นวันเพ็ญ เดือนสิบเอ็ด วันมหาปวารณา...” บัดนี้ ถึงวันสวรรคต เป็นวันพฤหัสบดี ขึ้นสิบห้าค่ำ เดือนสิบเอ็ด ตรงตามพระราชปราธมาจริง ๆ

๒๐๙ วันศุกร์ เดือน ๑๑ แรม ๑ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๒ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๑๑

๒๑๐ พระสุธรรมโมตรี (ห่วย) ผู้รักษาการที่พระปฐมเจดีย์ ภายหลังได้เลื่อนเป็น พระยาสุธรรมโมตรี

๒๑๑ พระชนมายุ ๒๓,๓๕๙ วัน

๒๑๒ ฉบับเดิมใช้ สองพัน

๒๑๓ ระยะเวลาครองราชย์ ๖,๓๕๐ วัน ฉบับสมุดฝรั่งใช้ว่า “นับได้สองพันสามร้อยเป็นไปกับเศษห้าสิบ” เมื่อคำนวณแล้วฉบับสมุดฝรั่งน่าจะถูกต้อง

* นักภาษาโบราณ ฝ่ายบริการหนังสือตัวเขียนและจารึก กองหอสมุดแห่งชาติ

- ๒๑๔ วันปวารณาหรือวันมหาปวารณา คือวันออกพรรษา ตรงกับวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ เป็นวันที่มีพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนา ยอมให้สงฆ์ว่ากล่าวตักเตือนได้
- ๒๑๕ วันที่เกิดสุริยุปราคาหมดดวง อังคารที่ ๑๘ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๑๑ นั้น เป็นวันขึ้น ๑ ค่ำ เดือนสิบ
- ๒๑๖ ฉบับเดิมใช้ “อุคฺลิจ” ซึ่งไม่มีความหมาย แต่ถ้าเป็น “อุคฺลิต” ภาษาบาลีจะหมายถึง กลืนได้ (คู่กับ “คราส” หมายถึงกิน) มาจาก (๑) อุ + คลิต (วิ) พลัดแล้ว, หล่นแล้ว, เคลื่อนแล้วหรือ (๒) อุ + คลิต (วิ) อัน...กลืนแล้ว, กลืนแล้ว (ลบ อิ ต้นธาตุ)
- ๒๑๗ จดหมายเหตุเสด็จหัวากอ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ กล่าวว่า พวกนักปราชญ์ฝรั่งเศสขอพระราชทานอนุญาตเข้ามาดูสุริยุปราคา ก็โปรดพระราชทานตามประสงค์ พวกฝรั่งเศสเที่ยวค้นหาที่จะดูเป็นหลายตำบลก็ไม่ได้ ครั้นสมุหพระกลาโหมกะการที่ตั้งค่ายหลวง ณ ตำบลหัวากอ ตรงเกาะจาน จึงมาขอตั้งโรงที่จะดู ณ ที่แห่งนั้นด้วย
- ๒๑๘ ฉบับสมุดฝรั่งใช้ “ทายแท้จอมไทย หลายอย่างเดียนนา”
- ๒๑๙ ถ้าแบ่งดวงพระอาทิตย์เป็น ๘ ส่วน จะจับคราสไปแล้ว ๒ ส่วน
- ๒๒๐ หมายถึงก่อนปี พ.ศ. ๒๔๑๑ ปีมะแมที่กล่าวถึงต่อไปนั้นคือ ปี พ.ศ. ๒๔๐๒ ฝนแล้งจนถึงเดือน ๑๐ จึงมีฝนมาได้ทำนา และในปีนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันตกโดยทางชลมารค เสด็จไปถึงเมือง นครศรีธรรมราช และเสด็จฯ ไปทรงนมัสการพระมหาธาตุเจดีย์ด้วยในวันเสาร์ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๙ ตรงกับวันที่ ๑๒ สิงหาคม เมื่อเสด็จฯ กลับมาประทับ ณ พลับพลาค่ายหลวงนั้น เวลายาม ๑ กับ ๑๓ นาที มีจันทรุปราคา
- ๒๒๑ ฉบับสมุดฝรั่งใช้ ผูกชนทั้งหลาย
- ๒๒๒ ฉบับสมุดฝรั่งใช้ จัปหมดบังมีตุมุน
- ๒๒๓ ฉบับสมุดฝรั่งใช้ “ปานพลบฤๅอรุณ”
- ๒๒๔ ฉบับเดิมใช้ มหาศักราช ๑๒๖๔ ศกุน ฉบับสมุดฝรั่งใช้ มหาศักราช ๑๒๖๙ ตรงกับพุทธศักราช ๑๘๙๐
- ๒๒๕ ฉบับพิมพ์ ร.ศ. ๑๑๖ ใช้ กมรแดงอัต ฉบับสมุดฝรั่งใช้ กมรแดงอัต คำจารึกใช้ กมรแดงอัญ ในที่นี้ใช้ตามฉบับสมุดฝรั่งเพื่อคงข้อความพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์
- ๒๒๖ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว หมายถึง พญาฤๅไทย (พระยาสุโขไทย หรือลิไทย หรือพระมหามหาราชที่ ๑) ในจารึก วัดป่ามะม่วง ภาษาเขมร ออกพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระนฤไทย ในจารึกวัดป่ามะม่วงภาษาไทย และจารึกนครชุม ใช้ว่า พญาฤๅไทย
- ๒๒๗ ฉบับเดิมใช้ต่าง-ๆ กันคือ ศรีสังขนาไลย (ไลย) ศรีสังขนาไลย ศรีสังขนาลัย และบางแห่งใช้เมืองสังขนาไลย
- ๒๒๘ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว หมายถึง พญาเลอไทย พระชนกพญาฤๅไทย ในฉบับเดิมมีออกพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้เป็นพระชนก ไว้อีกหนึ่งแห่งด้วย ในจารึกนครชุมใช้ว่าพญาเลอไทย
- ๒๒๙ ฉบับพิมพ์ ร.ศ. ๑๑๖ ใช้ สุโขทัย ฉบับสมุดฝรั่งบางแห่งใช้ สุโขทัย ในจารึกวัดป่ามะม่วง ภาษาเขมร ใช้สุโขทัย
- ๒๓๐ ความในจารึกว่า ปญจมี เกด เซษฐ ศุกรพาน ตรงกับวันศุกร์ ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๗ (“จารึกวัดป่ามะม่วง ภาษาเขมร” ใน จารึก สุโขทัย, น. ๒๓๐)
- ๒๓๑ ฉบับพิมพ์ ร.ศ. ๑๑๖ ใช้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพระนามมหาราชมหาราชาราช ฉบับสมุดฝรั่งใช้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพระนามมหาราชมหาราชาราช พระนามในจารึกว่าพระบาทสมเด็จพระนฤไทยศรีสุริยพงษ์รามาธิบดีมหาราชาราช
- ๒๓๒ พุทธศักราช ๑๘๙๗
- ๒๓๓ ฉบับพิมพ์ ร.ศ. ๑๑๖ ใช้ สรรพรัตน หมายถึง แก้วทั้งปวง ฉบับสมุดฝรั่งใช้ สัปรตนา อาจจะเป็นสัปรตนา หมายถึงรัตนะ ๗ ประการ ของพระจักรพรรดิก็ได้
- ๒๓๔ คำจารึกใช้ ตปสฺวิ ยติ (ตปสฺวิ = ดาบส และ ยติ = นักพรต)
- ๒๓๕ พญาฤๅไทย
- ๒๓๖ ในคำแปลจารึกพระนิพนธ์อีกฉบับใช้ นายคิลปินนายช่าง
- ๒๓๗ ที่ถูกควรเป็น ตปสฺวิ หมายถึง ดาบส
- ๒๓๘ คำจารึกใช้ ทัเนปรุ หมายถึง เป็นต้น
- ๒๓๙ คำจารึกใช้ ไชยติสาสุตฺร หมายถึง ดาราศาสตร
- ๒๔๐ สุริยคราส
- ๒๔๑ คำจารึกใช้ อาจ ดุย (ง) นุเสส แปลว่า อาจรู้ซึ่งเศษ

๒๔๒ ยี่งใหญ่ ฉบับเดิมใช้ โอฬาริก คำจารึกใช้ โอฬาริก

๒๔๓ คำจารึกใช้ ทินพาร แปลว่า วันवार

๒๔๔ คำจารึกใช้ นุ สกษป คุะ โดย นุ กรุมมคิ (ทฐิ) แปลว่า โดยสังเขปและโดยปฏิทินสำเร็จรูป

๒๔๕ คำจารึกใช้ โดย นุ ศิทธิศกฺติ พระกรุมม สบ มาตรา แปลว่า โดยประสิทธิภาพในพระกรณียกทุกมาตรา

๒๔๖ พุทธศักราช ๑๙๐๔

๒๔๗ คำจารึกใช้ มาน ศิลาจารย์ รุ กุณินาครพ โผง เพรง แปลว่า มีศิลาจารย์คล้ายพระชินาสพทั้งหลายในโบราณ

๒๔๘ คำจารึกใช้ อวิ นคร พนน โมก ลูวะ ด มารุคานนฺตร แปลว่า จากนครพันมาถึงระหว่างทาง

๒๔๙ ฉบับสมุดฝรั่งใช้ สิลิป คำจารึกใช้ สิลปี แปลว่า นายช่าง

๒๕๐ คำจารึกใช้ กลุพพุฤกษ

๒๕๑ คำจารึกใช้ สรุ๊ก โฉด แปลว่า เมืองฉอด

๒๕๒ คำจารึกใช้ สรุ๊ก บางจนร บางพาร แปลว่า เมืองบางจันทร์ บางพาร

๒๕๓ ชื่อมาตราวัดระยะ ๑ คาวุต = ๑๐๐ เส้น คำจารึกใช้ มวย รุวุด แปลว่า อันหนึ่ง

๒๕๔ ออกพรรษา

๒๕๕ ฉบับพิมพ์ ร.ศ. ๑๑๖ ใช้ พระพุทธกมรแดงอัด คำจารึกใช้ พระพุทธ กมรแดงอุญ แปลว่า พระพุทธเจ้า หรือพระพุทธเป็นเจ้า

ในที่นี้ใช้ตามฉบับสมุดฝรั่ง

๒๕๖ คำจารึกใช้ คิ แปลว่า คือ

๒๕๗ คำจารึกใช้ ชุวท ลาร ๑๐ สุลา ลาร ๒ จีพรเกษ ๔ บาดพจะ แปลว่า เบี้ย ๑๐ ล้าน หมากร ๒ ล้าน จีวร ๔ กระแส บาดพจะ

๒๕๘ คำจารึกใช้ ปุนรวุสุฤกษ หมายถึง ปุณฺณสุฤกษ (ปุนรวุสุ หรือ ปุณรรพสุ) คือ ชื่อฤกษ์ที่ ๗ ได้แก่ ดาวสำเภาทอง อีกนัยหนึ่งว่า

ดาวตา เรือชัย หรือ ดาวหัวสำเภา

๒๕๙ คำจารึกใช้ ดาบสเพศ

๒๖๐ คำจารึกใช้ พระสุพรรณปฺรติมา แปลว่า พระพุทธรูปทอง

๒๖๑ คำจารึกใช้ พระพุทธ กุมรแดง อุญ ในที่นี้หมายถึง พระพุทธเจ้า

๒๖๒ อาตมา

๒๖๓ ไตรสรณาคมน์ หมายถึง การถึงพระรัตนตรัย คือ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ว่าเป็นที่พึ่งที่ระลึก

๒๖๔ คำจารึกใช้ อธิษฐาน บวส เลหย เทบ ทุง พระจร ด จะ อวิ สุพรรณปราสาท แปลว่า อธิษฐานบวชแล้ว จึงทรงเสด็จลงจากปราสาททอง

๒๖๕ ในคำแปลจารึกพระนิพนธ์อีกฉบับใช้ เสด็จออกเสวยพระไชรส

๒๖๖ พญาเลอไทย พระชนกพญาภุไทย ดุเชิงอรรถที่ ๒๒๔

๒๖๗ ในคำแปลจารึกพระนิพนธ์อีกฉบับใช้ เมืองจันทร์เขต

๒๖๘ ฉบับสมุดฝรั่งใช้ ศรีจุฬามนราชมหานคร ในคำแปลจารึกพระนิพนธ์อีกฉบับใช้ ศรีจุฬามลราชมหานคร

๒๖๙ หมายถึงเรื่องแท่นศิลา ในหน้า ๔ คือพระแท่นมั่งคศิลาบาตร

๒๗๐ หมายถึงศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ ๑ ที่พบและนำเอาลงมาจากสุโขทัยในพุทธศักราช ๒๓๗๖

๒๗๑ พุทธศักราช ๑๙๓๕

๒๗๒ ที่ถูกควรเป็น วัน

๒๗๓ ฉบับสมุดฝรั่งใช้ เดือนเอก คือ เดือนออก หมายถึง ช้างขึ้น

๒๗๔ คำจารึกใช้ ฝูงทวย (ทวย = ฝูง, หมู่)

๒๗๕ คำจารึกใช้ ฝูงทวยลูกเจ้าลูกขุน

๒๗๖ คำจารึกใช้ ครัน

๒๗๗ ฉบับสมุดฝรั่งใช้ บ้ายบย้อมพองงาม คำจารึกใช้ เทียรย้อมทองงา

๒๗๘ คำจารึกใช้ ภูจาศรี

๒๗๙ คำจารึกใช้ นบ

๒๘๐ ฉบับสมุดฝรั่งใช้ มากกว่า คำจารึกใช้ มากกว่า ข้อความว่า ทั้งมากกว่าลาวและไทย... มา กาว ลาว ไทย เป็นชื่อของไทยเผ่าต่าง ๆ ที่อยู่ทางภาคเหนือ

๒๘๑ ฉบับสมุดฝรั่งใช้ ดร รูปในจารึกอักษรลพเลือน เห็นเพียงอักษร ฎ

๒๘๒ คำจารึกใช้ ไทยชาวอุซาวของมาออก

๒๘๓ ศักราช ๑๒๐๗ น่าจะเป็นปีระกา ตรงกับพุทธศักราช ๑๘๒๘

๒๘๔ คำจารึกใช้ ก่อพระเจดีย์เหนือ หกเข้าจึงแล้ว ตั้งเวียงผาล้อมพระมหาธาตุ สามเข้าจึงแล้ว ฉบับสมุดฝรั่งใช้ ก่อเจดีย์ ... เข้าสาม จึงแล้ว

๒๘๕ พุทธศักราช ๑๘๒๖

๒๘๖ คำจารึกใช้ หาใครใจในใจ หมายถึง หากคิดในใจ

๒๘๗ คำจารึกใช้ เพื่อขุนผู้นั้นใส่ไว้

๒๘๘ คำจารึกใช้ แก่ไทยทั้งหลาย

๒๘๙ คำจารึกใช้ หา หมายถึง เอง, นั่นเอง, แลละ คำว่า หา หรือ หาก นี้ คนโบราณใช้นั้นข้อความ

๒๙๐ คำจารึกใช้ ด้วยหลวก (หลวก) หมายถึง หลักแหลม, ฉลาดเฉลียว, รู้หลัก

๒๙๑ คำจารึกใช้ ด้วยแคะด้วยแรง หมายถึง ด้วยความว่องไวและเข้มแข็งด้วยเรียวด้วยแรง ภาคอีสานมีคำว่า แคะ แปลว่า ไม่เชื่อ, เปรี๊ยะ

๒๙๒ คำจารึกใช้ มีเมืองกว้างขวางหลาย

๒๙๓ คำจารึกใช้ รอด หมายถึง ถึง

๒๙๔ คำจารึกใช้ ลุมบาจาย น่าจะเป็นชื่อเมืองโบราณอยู่แถบลุ่มแม่น้ำปาลัก

๒๙๕ คำจารึกใช้ เบื้องหัวนอน หมายถึง ทิศใต้

๒๙๖ คำจารึกใช้ รอดคนที่ รอด = ถึง, คนที่ = บ้านโคก อยู่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำปิง อำเภอเมือง จังหวัดกำแพงเพชร

๒๙๗ คำจารึกใช้ เบื้อง

๒๙๘ ดูเชิงอรรถ ๒๙๑

๒๙๙ คำจารึกใช้ หงสาวดี

๓๐๐ คำจารึกใช้ สมุทรหาเป็นแดน หมายถึง สมุทรหากเป็นแดน, สมุทรนั้นแหละเป็นแดน

๓๐๑ ดูเชิงอรรถ ๒๙๑

๓๐๒ คำจารึกใช้ เมืองชวาเป็นที่แล้ว

๓๐๓ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงกำหนดความแตกต่างของอายุจารึกทั้ง ๒ หลักนี้ จากศักราชเก่าที่สุดซึ่งปรากฏในจารึก ดังนี้

จารึกพ่อขุนรามคำแหง กำหนดตามปีที่ “ใส่ลายสือไทย” เมื่อมหาศักราช ๑๒๐๕ (พุทธศักราช ๑๘๒๖) และจารึกวัดป่ามะม่วง ภาษาเขมร กำหนดตามปีตอนต้นของจารึกซึ่งกล่าวถึง พญาญาไทยเสด็จออกจากเมืองศรีสัตนาไลย เมื่อมหาศักราช ๑๒๖๙ (พุทธศักราช ๑๘๙๐) ดังนั้นจารึกพ่อขุนรามคำแหงจึงแก่กว่าจารึกวัดป่ามะม่วงภาษาเขมร ๖๔ ปี ทั้งยังทรงทราบดีว่าพระเจ้าแผ่นดินกรุงสุโขทัยในจารึกทั้ง ๒ หลักนี้ มีชื่อพระองค์เดียวกัน และยังมีพระนามต่างกันด้วย

๓๐๔ จุลศักราช ๑๑๓๐ ตรงกับปีชวดสัมฤทธิ์ศก พุทธศักราช ๒๓๑๑

๓๐๕ โคลงทำยเรื่องพระนิพนธ์นี้ เป็นไปทำนองเดียวกับที่ทรงกล่าวไว้ในตอนทำยพระนิพนธ์เรื่อง “อักษรจารึกในเสาศิลา ณ เมืองสุโขทัย ขอมและไทยโบราณ” คือในสมัยนั้นมหาศักราชมิได้ใช้ในราชการแล้ว แต่ใช้ในพวกไพร่ จุลศักราชใช้ในราชการและกิจของฆราวาส ส่วนพุทธศักราชก็ใช้ในกิจพระศาสนา และฆราวาสอยู่บ้าง จึงได้ทรงนำสูตรการแปลงศักราชทั้งสามตามตำราของบูรพาจารย์แต่ก่อนมาบอกให้ทราบกันไว้ จะได้สะดวกในการอ่านพระนิพนธ์ของพระองค์ท่าน ซึ่งทรงใช้ทั้งพุทธศักราช และจุลศักราช แต่เฉพาะคำอ่านจารึกสุโขทัยหลักที่ ๑ และหลักที่ ๔ ที่ประกอบเรื่องในพระนิพนธ์นี้ ทรงใช้มหาศักราชเหมือนอย่างในจารึก ดังนั้นถ้าใครต้องการทราบพุทธศักราช หรือจุลศักราช จะได้คิดคำนวณ และสอบทานเอาเองได้โดยสะดวกเท่านั้น มิได้ทรงดำริให้เป็นสูตรเลขกลเพื่อไว้ใช้แปลงพุทธศักราชสมัยกรุงสุโขทัยให้เท่ากับคริสต์ศักราชที่ใช้ในยุคกรุงรัตนโกสินทร์แต่ประการใดทั้งสิ้น ดังที่มีผู้เข้าใจคลาดเคลื่อนไป

บรรณานุกรม

- การศาสนา, กรม. ประวัติพระพุทธศาสนาแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี ภาค ๒. กรุงเทพฯ: ๒๕๒๖.
- _____. กองพุทธศาสนสถาน. ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม ๑, ๕, ๖. กรุงเทพฯ: ๒๕๒๕.
- ชัยนาท, สำนักงานจังหวัด. ประวัติมหาดไทยส่วนภูมิภาคจังหวัดชัยนาท. กรุงเทพฯ: ๒๕๒๙.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ. พิมพ์ครั้งที่ ๑๓. กรุงเทพฯ: อรุณการพิมพ์, ๒๕๑๐. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางมณี วรทรัพย์ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ ๒๙ พฤศจิกายน ๒๕๑๐).
- _____. นิทานโบราณคดี. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ: อรุณการพิมพ์, ๒๕๑๕. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานบรรจุศพนายสินธุ์ พรประภา ณ สุสาน อ.ท่าม่วง จ.กาญจนบุรี วันที่ ๑๙ ธันวาคม ๒๕๑๕).
- _____. เรื่องพระจอมเกล้าฯ. กรุงเทพฯ: วัดบวรนิเวศวิหารฯ, ๒๕๑๗. (วัดบวรนิเวศวิหาร พิมพ์เทอดพระเกียรติอุทิศถวายหม่อมเจ้าชัชวลิต เกษมสันต์ วันที่ ๑ สิงหาคม ๒๕๑๗).
- ทำเนียบสมณศักดิ์ของสมเด็จพระราชาคณะที่พระสาสนโสภณ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทยเซหม, ๒๕๒๒. (อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพพระสาสนโสภณ (เอื้อน ชินตโต) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๘ พฤศจิกายน ๒๕๒๒).
- เนตรนภิศ นาควัชร และคณะ. วัดในกรุงเทพฯ: การเปลี่ยนแปลงในรอบ ๒๐๐ ปี. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕.
- ประชุมจดหมายเหตุ เรื่องสุริยุปราคาในรัชกาลที่ ๔ และเรื่องรัชกาลที่ ๔ ประชวรและสวรรคต. พิมพ์ครั้งที่ ๓. พระนคร: โรงพิมพ์สหภาพการพิมพ์, ๒๕๑๒. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายเทพเสมดิติ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ ๒๐ พฤศจิกายน ๒๕๑๒).
- ประยุทธ์ สิทธิพันธ์ และ วิสุทธิ์ ทิพารัตน์. ราชสำนักสยามชุดพิเศษ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๒๖.
- ประยุทธ์ หลงสมบุญ. พจนานุกรมบาลี-ไทย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๑๙.
- ปวเรศวรียาลงกรณ์, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. พระราชประวัติและพระราชนิพนธ์บางเรื่องในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๕. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประดิษฐาสารี ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๑๒ กรกฎาคม ๒๕๐๕).
- พระราชพงศาวดาร. ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๕ เรื่องตำนานสถานที่และวัดต่างๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๘. (กรมหมื่นพงศาติศรมหิปปิมพินในงานฉลองพระชันษา).
- _____. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔.
- _____. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๒๑.
- พิทยา ดำเนินงาม. ประวัติและโบราณสถานเมืองสวรรคโลก. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๒.
- มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. เทียบเมืองพระร่วง. พระนคร: โรงพิมพ์ธนาคารออมสิน, ๒๔๙๖. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายกำธร เทพหัสดิน ณ อยุธยา ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ ๑๗ สิงหาคม ๒๔๙๖).

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๕.

ราชเลขาธิการ, สำนัก. ศิลปกรรมวัดบวรนิเวศวิหาร. กรุงเทพฯ: ๒๕๒๘. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานฉลองชนมายุครบ ๖ รอบ สมเด็จพระญาณสังวร เจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร วันที่ ๓ ตุลาคม ๒๕๒๘).

ราชสกุลวงศ์. [รวบรวมโดยกรรมการหอพระสมุดสำหรับพระนคร]. พิมพ์ครั้งที่ ๘ แก้ไขเพิ่มเติม. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๒. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายสนั่น บุญยศิริพันธุ์ ณ สุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๒๗ มกราคม ๒๕๑๒).

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร โดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๕. (พิมพ์โดยพระบรมราชโองการในงานถวายพระเพลิงพระศพ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ที่พระเมรุท้องสนามหลวง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕).

_____ . เทศนาพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร. พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๐๐. (หม่อมเจ้าพูนศรีเกษม เกษมศรี พิมพ์แจกในงานบำเพ็ญกุศลถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นทิฆารวงศ์ประวัติ พ.ศ. ๒๕๐๐).

วิชาการ, กรม. กระทรวงธรรมการ. ปฏิทิน. (สำหรับคั่นวันเดือนจันทรคติกับสุริยคติ แต่ปีชวด จัตวาศก ร.ศ. ๑ พ.ศ. ๒๓๒๕ จ.ศ. ๑๑๔๔ ถึงปีวอก จัตวาศก ร.ศ. ๑๕๑ พ.ศ. ๒๔๗๕ จ.ศ. ๑๒๙๔). พิมพ์ครั้งที่ ๒. พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ, ๒๔๗๔.

ศิลปากร, กรม. จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: ๒๕๒๕. (จัดพิมพ์เนื่องในการสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี).

_____ . เรื่องพระปฐมเจดีย์ กรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่. พระนคร: ๒๕๐๖. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานประชุมเพลิงคุณแม่วร สาตรพันธุ์ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ ๑๖ เมษายน ๒๕๐๖).

ศิลปากร. จารึกสมัยสุโขทัย. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๒๗. (กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในโอกาสฉลอง ๗๐๐ ปีลายสือไทย พุทธศักราช ๒๕๒๖).

สนต์ แสงบุญ. ทำเนียบสมณศักดิ์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทยเชชม, ๒๕๒๔. (ที่ระลึกพระอมราภิรักษ์ิต วัดเทพศิรินทราวาส ๕ ธันวาคม ๒๕๒๔).

สมมตอมรพันธุ์, กรมพระ. เรื่องตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๒. (คณะรัฐมนตรีจัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมหลวงชูชาติ กำภู ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๑๖ ธันวาคม ๒๕๑๒).

แสงสุรีย์ ลดาวัลย์, ม.ร.ว. พระมหาปราสาท และพระราชมณเฑียรสถานในพระบรมมหาราชวัง. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๙. (อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพมหาอำมาตย์ตรีพระยาภะรตราชา (ม.ล.ทศทิศ อิศรเสนา) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๑๕ พฤษภาคม ๒๕๑๙).

หวน พินธุพันธ์. พิจิตรของเรา. กรุงเทพฯ: กรุงสยามการพิมพ์, ๒๕๒๐.

_____ . สุโขทัยเมืองเก่าของเรา. พระนคร: โอเดียนสโตร์, ๒๕๒๐.

อรรณพ ชื่นกมล. "การพยากรณ์อากาศ (ตอนที่ ๔) เรื่องการวัดปริมาณน้ำฝนของประเทศไทย." วิทยุศึกษา วิทยุโรงเรียนโทรทัศน์ศึกษา. (เมษายน ๓๒) หน้า ๑๖ - ๑๘.

[The text in this block is extremely faded and illegible due to poor scan quality.]